

ΟΙ ΚΡΗΤΙΚΟΙ ΖΩΓΡΑΦΟΙ ΜΟΣΚΟΙ
ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΖΩΗ ΚΑΙ
ΤΗΝ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΤΟΥΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ

Συχνά η άρχαια έρευνα οδηγεί σε απρόβλεπτα μονοπάτια. Ποτέ δέν ξέρεις τί κρύβει και πού μπορεί νά σε οδηγήσει τó επόμενο έγγραφο ενός φακέλου ή τó επόμενο φύλλο ενός καταστίχου. Συνήθως άλλα αναζητείς και άλλα ανακαλύπτεις. Κάπως έτσι, διερευνώντας έρωτήματα πού είχαν προκύψει έπειτα από τή δημοσίευση τó 2007 άγνωστων έως τότε άρχαιακών μαρτυριών και ανέκδοτων έγγράφων για τή δραστηριότητα ζωγράφων στην Κέρκυρα,¹ βρέθηκα νά ασχολοῦμαι με τούς κρητικούς ζωγράφους Μόσκους και ειδικότερα με τήν ευρύτερη οικογένεια τού ζωγράφου Ιωάννη Μόσκου, χάρη στόν πρόσφατο έντοπισμό στο Άρχεϊο τής Κέρκυρας σειράς έγγράφων πού άφορούν τήν οικογένεια και τή δραστηριότητα μελών τής στην Κέρκυρα και άλλου.

Οί γνωστοί κρητικοί ζωγράφοι με τó επώνυμο «Μόσκος», πού περιλαμβάνονται στο δίτομο έργο τού Μ. Χατζηδάκη και τής Ευγενίας Δρακοπούλου για τούς Έλληνες ζωγράφους μετά τήν Άλωση,² είναι ó Ηλίας, ó Λέος και ó Ιωάννης. Σε αυτούς θα μπορούσαν ίσως νά προστεθούν ó Έμμανουήλ, ó Γεώργιος και ó Δημήτριος Μόσκος. Για τούς παραπάνω, οί παλαιότεροι και νεότεροι μελετητές συνέταξαν βιογραφικά σημειώματα, με βάση τó διαθέσιμο κάθε φορά υλικό, και διατύπωσαν υποθέσεις στην προσπάθειά τους νά προσδιορίσουν τούς συγγενικούς τους δεσμούς, τούς όποιους υποψιάζονταν, αλλά δέν διέθεταν ούσι-

---

Ευχαριστώ θερμά τόν Διευθυντή τού Έλληνικού Ίνστιτούτου Βενετίας, καθηγητή Γεώργιο Πλουμίδη, ó όποιος δέχθηκε τή συμπερίληψη τής μελέτης στην ύλη τού παρόντος τόμου τών Θησαυρισμάτων.

1. Σπ. Καρύδης, «Άρχαιακές μαρτυρίες για τή δραστηριότητα ζωγράφων στην Κέρκυρα και τήν άγιογράφηση ναών», *Έφα και Έσπέρια* 6 (2004-2006), 9-60.

2. Μ. Χατζηδάκης, *Έλληνες ζωγράφοι μετά τήν Άλωση (1450-1830)*, τ. 1, Άθήνα 1987· Μ. Χατζηδάκης – Ευγενία Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι μετά τήν άλωση (1450-1830)*, τ. 2, Άθήνα 1997.

αστικά κανένα βέβαιο στοιχείο που νά τους τεκμηριώνει. Για όλους αυτούς οί νέες ἀρχαιακές μαρτυρίες, συνδυαζόμενες με τίς παλαιότερες, έρχονται νά προσθέσουν νέα στοιχεία, νά διορθώσουν λάθη και νά διευκρινίσουν τίς συγγενικές τους σχέσεις και τή δραστηριότητά τους.

Στήν παρούσα μελέτη προτάσσονται, συνοπτικά και κατά χρονολογική σειρά, οί γνωστές ἀρχαιακές πληροφορίες και στή συνέχεια εκτίθεται αναλυτικά τó νέο ἀρχαιακό ύλικό και έπιχειρεΐται ή διόρθωση και συμπλήρωση τών βιογραφικῶν σημειωμάτων τών μελῶν τῆς οίκογένειας Μόσκου.

Οί γνωστές πηγές

Οί γνωστές πληροφορίες για τούς Μόσκους, πέρα από τó εικονογραφικό τους έργο, προέρχονται ουσιαστικά από στίς ἀρχαιακές αναδιφήσεις του Α. Ζώη, του Κ. Μέρτζιου και του Γερ. Πεντόγαλου. Ειδικά οί πληροφορίες του Ζώη, έπειτα από τήν καταστροφή του Άρχιεπισκοπικού Ζακύνθου στή σεισμοπυρκαγιά του 1953, καθίστανται πολύτιμες, αν και ή χρήση τους θά πρέπει νά γίνεται με προσοχή και πάντοτε σέ συνδυασμό με άλλες διαθέσιμες πληροφορίες, αφού είναι αδύνατος πλέον ó έλεγχος τῆς ακρίβειάς τους.

Ό Α. Ζώης από τó 1908 και έως τόν θάνατό του δημοσίευε ύλικό που άφορούσε τούς Μόσκους, με τελευταίο τόν συνοπτικό πίνακα που περιλήφθηκε στο Λεξικό του στο λήμμα «Μόσχων ή Μόσκων οίκογένεια». Μέρος του ύλικού αυτού, καθώς και άλλο ανέκδοτο, περιλήφθηκε και στο δημοσίευμα του Ντ. Κονόμου για τούς Κρητικούς τῆς Ζακύνθου, στο όποιο δηλώνεται ρητά ότι προέρχεται από τά κατάλοιπα του Ζώη. Ό Κονόμος διαχωρίζει τίς πληροφορίες στίς αναφερόμενες στον Ήλία και στίς αναφερόμενες στον Λέο, πιθανόν ταξινομώντας τίς σημειώσεις του Ζώη με βάση τά στοιχεία που ó Ζώης είχε κρατήσει, αφού, λόγω τῆς καταστροφῆς του Άρχείου Ζακύνθου, δεν ήταν δυνατός ó έλεγχος τών πηγών. Ό ίδιος όμως ó Ζώης δεν έκανε διάκριση, θεωρώντας ότι οί πληροφορίες άφορούσαν τó ίδιο πρόσωπο, τόν Ήλία-Λέοντα-Λέο Μόσκο. Όπως μάλιστα θά φανεί και στή συνέχεια, ή διάκριση τών πληροφοριών με μοναδικό κριτήριο τή διαφορά του όνόματος είναι έξαιρετικά έπισφαλής, όπου δεν συνυπάρχει και τó πατρώνυμο. Στόν κατάλογο που ακολουθεΐ συγκεντρώθηκε κάθε προσφερόμενη από τόν Ζώη και τόν Κονόμο πληροφορία, σέ ένιαία χρονολογική σειρά, με τή δήλωση του όνόματος του συμβαλλόμενου, όπου αυτή προκύπτει από τή δημοσίευση του Κονόμου.³

3. Οί πληροφορίες από Α. Ζώης, «Βιογραφιών συμπληρώσεις. Δοξαράς – Μόσχος», *Πανακοθήκη* 8 (1908) άρ. 86, 39-40· ó ίδιος, «Βιογραφιών συμπληρώσεις. Μόσχοι», *Ανάπλασις* 35 (1922), τεύχος 20, 6-8· ó ίδιος, «Βιογραφιών συμπληρώσεις. Μόσχοι», *Ανάπλασις* 35 (1922), τεύχος 21, 7-8· ó ίδιος, «Κρητικά σελίδες», *Κρητικά Χρονικά* 8 (1954),

19.10.1649. Ὁ Λέος Μ. συμφωνεῖ νὰ διδάξει στὸν Συμεὼν Μαρούδα τὴν ἀγιογραφία. – 21.10.1649. Ὁ Λέος Μ. συμφωνεῖ μὲ ἐπιτρόπους τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων στὸ Καταστάρι νὰ ἀγιογραφήσει διάστημα τοῦ ναοῦ. – 2.1.1651. Ὁ Ἄλ. Πατήρης χρωστᾷ στὸν Μόσκο 10 ρεάλια. – 1.5.1653. Διαθήκη τοῦ ἀγιογράφου Λέου Μόσκοβου ἢ Μόσκου μὲ τὴν ὁποία ζητεῖ νὰ ἐνταφιαστεῖ στὸν Ἅγιο Ἰωάννη στὴ Λαγκάδα «εἰς ἓνα ταφεῖο ὀπίσω ἀπὸ τὸ ἅγιο βῆμα μὲ πλάκες χρυσομένο ὅλο μία ὄρια καὶ νὰ μὴ μοῦ βάνουν εἰς τὰ μοῦτρα μου καμμίας λογιῆς χῶμα...». Ἡ διαθήκη ἀκυρώθηκε τὸ ἴδιο ἔτος. – 18.12.1653. Ὁ Λέος Μ. ἀναλαμβάνει νὰ διδάξει τὴν ἀγιογραφία στὸν Κ. Ἀρβανιτάκη. – 1655. Ὁ Μόσκος διδάσκει ζωγραφικὴ στὸν Ἀναστ. Λαρισσαῖο. – 9.4.1655. Καθιστᾷ ἐπιτρόπους τοὺς μαθητὲς του Σ. Μαρούδα καὶ Α. Λαρισσαῖο. – 5.11.1657. Καθιστᾷ ἐπίτροπό του τὸν Μ. Πατζό. – 1659. Λαμβάνει ἐξόφληση χρέους ἀπὸ τὸν Καλιανέση. – 17.4.1660. Ὁ Ἡλίας Μ. δίνει μία βάρκα στὸν Π. Βουνῆ. – 6.5.1661. Ὁ Ἡλίας Μ. ἐτοιμάζεται νὰ ταξιδέψει στὴ Βενετία καὶ ὀρίζει ὡς ἐπίτροπό του στὴ Ζάκυνθο τὸν Παν. Σωφρόνιο Καλονᾶ. – 7.5.1661. Νοικιάζει σπίτι στὸν Γ. Ρουσέα. – 8.1.1662. Ὁ Ἡλίας Μ. μαζὶ μὲ ἄλλους ναυλώνει πλοῖο γιὰ ἐμπόριο. – 4.2.1662. Δίνει πλοῖο τοῦ στὸν Α. Ξένο καὶ Α. Στάβερη. – 4.3.1662. Ὁ Ἡλίας Μ. συμφωνεῖ μὲ τὸν βυτοποιοὺ Γιακουμῆ Βερούση νὰ γράψει στὸν ἀνταποκριτὴ τοῦ στὴ Βενετία Βερνάρδο Μόρο νὰ στείλει στεφάνια γιὰ βουτζία. – 20.3.1662. Ὁ Ἡλίας Μ. συμφωνεῖ μὲ τὸν ξυλουργό Γ. Κονόμο τὴν κατασκευὴ καϊκιῦ. – 25.7.1662. Ὑπογράφει πληρεξούσιο. – 17.4.1663. Δίνει στὸν Π. Βουνῆ μία βάρκα. – 27.4.1663. Ὁ Ἡλίας Μ. καθιστᾷ ἐπίτροπό του στὴν Κέρκυρα τὸν Θεόδωρο Καραβέλα. – 27.4.1663. Καθιστᾷ ἐπίτροπό του στὴ Βενετία τὸν Ἰω. Καλέργη. – 17.12.1665. Ὁ Ἡλίας Μ. δίνει στὸν Βάλσαμο ἓνα καϊκι. – 18.3.1666. Νοικιάζει ἓνα σπίτι τοῦ στὸν Γ. Ρουσέα.

12.10.1666. Ὁ «sr Ἡλίας Μόσκος τοῦ ποτὲ sr Ἰζουάνε ἀπὸ τὸ Ρέθυμνος» καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο ὁ «sr Λέος», συντάσσει τὴ διαθήκη του. Ὅρίζει νὰ ταφεῖ στὸν ναὸ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου στὴ Λαγκάδα καὶ νὰ τὸν κηδεύσουν («ὀπίσωθεν ἀπὸ τὸ ἅγιον βῆμα») καὶ νὰ τὸν «βάνουν μὲ κάσα τάβλινη καὶ ἀπὸ πάνου καὶ ἀπὸ τὶς μπάντες μὲ πλάκιες καὶ κάνουν μνημα χτιστό ...». Μεταξὺ ἄλλων, ἀφήνει τῆς Καλίτσας («Καλὴνζας»), μικρῆς θυγατέρας τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Γεωργίου, ἢ ὁποῖα ζοῦσε στὴν Κέρκυρα, 200 ρεάλια, τὰ ὁποῖα θὰ λάβαινε ὁ ἀνεψιὸς του Νικολὸς Κασιμάτης, ὁ ὁποῖος καταγόταν ἀπὸ τὰ Κύθηρα («τζιριγιώτης») καὶ διέμενε στὴν Κέρκυρα, γιὰ νὰ τὰ δώσει ὅταν θὰ παντρευόταν. Σὲ περίπτωσι θανάτου τῆς πρὶν παντρευεῖ, τὰ χρήματα θὰ τὰ ἔπαιρνε ὁ ἀδελφός του καὶ οἱ δύο ἀνεψιές του, θυγατέρες τοῦ Γεωργίου, ἡ Ζαμπέτα καὶ ἡ Φραντζεσκίνα. Σημειώνει ὅτι εἶχε «εἰς τοῦ πανιερωτάτου ... Φιλαδελφείας Μελετίου τοῦ Χορ-

216-223· ὁ ἴδιος, *Λεξικὸν Ἱστορικὸν καὶ Λαογραφικὸν Ζακύνθου*, τ. Α', Ἀθήνα 1963, σσ. 434-435· Ντ. Κονόμος, *Κρητικοὶ στὴ Ζάκυνθο*, Ἀθήνα 1970, σσ. 47-48.

τάτζη, όπου ηύρισκεται εις την Βενετίαν μία κασέλα κάρηνη», περιγράφει τὸ περιεχόμενό της καὶ ὀρίζει ἐπίτροπο τὸν μητροπολίτη νὰ πουλήσει τὸ περιεχόμενό της, νὰ λάβει ὅσα τοῦ ὀφείλει καὶ μὲ τὰ ὑπόλοιπα νὰ τελέσει λειτουργίες στὴ μνήμη του καὶ νὰ ἐλεήσει πτωχὰ καὶ ὄρφανὰ. Δίνει ὑφάσματα καὶ χρήματα γιὰ λειτουργίες καὶ μνημόσυνα στὸν ἱερομόναχο Συμεὼν Μαρούδα καὶ στὸν ἱερέα Κατζαίτη. Χαρίζει στοὺς χρεωφειλέτες τὰ χρέη τους ἀπὸ τέσσερα ρεάλια καὶ κάτω. Ἀφήνει στὸν ἀδελφὸ του Γεώργιο 173 ταῦλες γιὰ νὰ κάνει στὴν Κέρκυρα, ὅπου βρίσκεται, τὰ πρέποντα γιὰ τὴν ψυχὴ του καὶ νὰ βοηθᾷ πτωχοὺς Κρητικούς. Ἀπαριθμεῖ εἰκόνες ποὺ ζωγράφησε καὶ ὀνόματα ὀφειλετῶν. Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα ἀναφέρει ὅτι εἶχε φτιάξει τέσσερις ποδιὲς τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀνάληψης στὴν Κεφαλονιά γιὰ τίς ὁποῖες δὲν εἶχε πληρωθεῖ. Ἀναφέρεται, ἀκολούθως, στὶς δοσοληψίες καὶ στὶς ἐκκρεμεῖς ὑποθέσεις του, καὶ τέλος ὀρίζει ὡς γενικὸ κληρονόμο του τὸν ἀδελφὸ του Γεώργιο. Τὴ διαθήκη δημοσίευσε ὁ Λ. Ζώης τὸ 1954, μέρος ὅμως τοῦ περιεχομένου της εἶχε χρησιμοποιήσει καὶ στὰ παλαιότερα δημοσιεύματά του.

27.10.1667. Ὁ Ἡλίας Μ. καθιστᾷ ἐπίτροπό του στὴ Βενετία τὸν μητροπολίτη Μελέτιο Χορτάση γιὰ τὴν εἰσπραξὴ δικαιωμάτων του. – 22.2.1668. Παραχωρεῖ σπίτι του στὸν Μπατίστα Λισγαρᾷ. – 10.3.1668. Καθιστᾷ ἐπίτροπό του στὴ Βενετία τὸν Μάρκο Βλαστό. – 4.9.1668. Καθιστᾷ ἐπίτροπό του τὸν Νικ. Σαγκουινάτσο. – 9.9.1677. Ὁ Παῦλος Γρυπάρης καὶ ὁ Λέος Μ. τοῦ ποτὲ Ἰωάννου συμφωνοῦν νὰ λάβει ὁ Μόσκος ὡς σύζυγο τὴ θυγατέρα τοῦ Γρυπάρη Αἰκατερίνη. – 7.11.1677. Ἡ προικοπαράδοση. – 30.12.1677. Ὁ Λέος Μ. δίνει σὲ σεμπρία στὸν Α. Ματαράγκα καὶ Γ. Πιγκάρτη τὰ κτήματά του στὸ Βασιλικό. – 30.12.1677. Ὁ Λέος Μ. δίνει στὸν Χ. καὶ Σ. Λομποτέση 16 ρεάλια γιὰ νὰ τοῦ δώσουν κρασί. – 9.6.1678. Ἔχει διαφορὰ μὲ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Κεφαλληνίας Π. Χοῖδᾶ. – 1.10.1681. Συμφωνεῖ καὶ διαλύει τὴ συμφωνία γιὰ μία εἰκόνα τῆς Ἀναλήψεως στὸν ναὸ τῆς Φανερωμένης. – 5.10.1681. Ὁ Λέος Μ. δίνει σὲ σεμπρία τὰ κτήματά του στὴ θέση Φλόκα στὸν Α. Ἀκτύπη. – 21(ἢ 29).11.1681. Ὁ Λέος Μ. δίνει σὲ σεμπρία κτήματα στὸ Βασιλικὸ στοὺς Α. Ἀκτύπη καὶ Κ. Δρακονταειδῆ. – 1682. Ἰδρύει στὸ Βασιλικὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἑσταυρωμένου. – 8.7.1682. Δίνει σὲ σεμπρία τὰ κτήματά του στὴ θέση Φλόκα στὸν Κ. Δρακονταειδῆ. – 11.9.1682. Ὁ Λέος Μ. δίνει σὲ σεμπρία στὸν Μ. Ξένο τὰ χωράφια του. – 17.9.1684. Ὁ Λέος Μ. δίνει τίς ἐλιὲς ποὺ εἶχε στὰ Ὀβρέικα μνήματα. – 12.10.1684. Ὁ Λέος Μ. δίνει σὲ σεμπρία ἓνα ἀμπέλι στὸν Α. Καψάσκη. – 1684. Δίνει κτήματα καὶ ἐλαιόδενδρα στὴ Ζάκυνθο, στὸν Δημήτριο Δεστούνη. – 1.3.1685. Ὁ Λέος Μ. συμφωνεῖ μὲ τὸν Νικόλαο Δοξαρᾷ καὶ δέχεται τὸν γιό του Παναγιώτη νὰ τοῦ διδάξει τὴν ἀγιογραφία. Τὴν πράξη δημοσίευσε ὁ Ζώης τὸ 1908. – 23.9.1685. Ὁ Λέος Μ. δίνει σὲ σεμπρία σταφιδάμπελο στὸν Χ. Λομποτέση. – 1687. Διδάσκει τὴ ζωγραφικὴ στὸν Παν. Ξένο.

8.1.1687. Διαθήκη τοῦ «s. Ληοῦ Μόσκου τοῦ ποτὲ s. Ἰωάννη» (σὲ ἄλλο

σημείο σημειώνεται ως «Λέος»). Όρίζει να ταφεί στον ναό της Φανερωμένης «εις τὸ κοινὸ του ταφείου με μιὰ κάσα ἀπὸ ταῦλα». Ἀφήνει κληρονόμους τοῦ τὰ δύο παιδιὰ του, τὸν Τζώρτζη καὶ τὴ Μαρία, τὰ ὁποῖα ἀπόκτησε μετὰ τὴν Αἰκατερίνη Γρυπάρη καθὼς καὶ τὸ παιδί ποῦ ἡ σύζυγός του κυοφοροῦσε. Ἀφήνει ἐπιτρόπους «εις τὰ ἰντερέσα» τῶν παιδιῶν του τοὺς ἀνεψιούς του Μανόλη Μόσκο, ποῦ βρισκόταν στὴν Κέρκυρα, καὶ τὸν ἀδελφὸ του «Λέον» Μόσκο, ποῦ κατοικοῦσε στὴ Βενετία. Όρίζει νὰ δοθοῦν χρήματα γιὰ λειτουργίες σὲ διάφορους καὶ στὸν ἱερομόναχο Συμεὼν Μαρούδα. Όρίζει στὴ σύζυγό του νὰ πληρώσει καὶ νὰ λάβει τὰ ἐνέχυρα ποῦ εἶχε δώσει ἀνάμεσα σὲ ἄλλους καὶ στὸν μαθητὴ του Κωσταντῆ Ξένο. Τέλος, ἀκυρώνει τὶς προγενέστερες διαθήκες του ποῦ εἶχαν γίνει στὴ Ζάκυνθο καὶ στὴ Βενετία. Δημοσιεύτηκε τὸ 1922 ἀπὸ τὸν Ζώη.

26.1.1687. Θάνατος τοῦ Ἡλίου-Λέου Μ. Ἡ ἡμερομηνία θανάτου στὸ περιθώριο τοῦ φύλλου τῆς διαθήκης του, ὅπου σημειώνεται ὅτι διαβάστηκε ἡ διαθήκη πάνω ἀπὸ τὸ λειψανὸ του.

Ό Κ. Μέρτζιος τὸ 1939 πρόσφερε νέο ὑλικὸ ποῦ ἀφοροῦσε στὸν ρεθυμναῖο ζωγράφο «Λέοντα» ἢ «Λεο» Μόσκο καὶ στὸν Ἰωάννη Μόσκο. Ό Λέων-Leo Μόσκος ἀπαντᾷ στὴ Βενετία στὶς 3 Ἰουνίου 1656 ὡς ἀνάδοχος σὲ βάπτισμα, ὅπου σημειώνεται ὡς «Λέων Μόσκος, ἀγιογράφος ἐκ Ρεθύμνου», καὶ πάλι τὸ 1681 ὡς ἀνάδοχος. Στὶς 16 Ὀκτωβρίου 1681 ὁ «Λέων» Μόσκος νυμφεύεται τὴ Τζανέτα Τριβιζάνα ἀπὸ τὴν Πάδοβα. Στὶς 30 Ἰανουαρίου 1690 παρίσταται ὡς μάρτυρας σὲ βάπτισμα. Τὰ ἔτη 1678-1688 εἶναι ἐγγεγραμμένοι στὸ μητρώο τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος ὡς «Leo Mosco». Στὶς 27 Φεβρουαρίου 1657 ὁ ρεθυμναῖος Ἰωάννης Μόσκος νυμφεύεται τὴν Ἐργίνα Κλαροτζανοπούλα.⁴

Ό Γερ. Πεντόγαλος, τὸ 1974, παρουσίασε πέντε ἐπιπλέον ἔγγραφα ποῦ ἀφοροῦν τὸν Ἡλία καὶ τὸν Λέο Μόσκο καὶ τὴ δραστηριότητά τους στὴν Κεφαλονιά.⁵

30.9.1664. Συμφωνία τῶν ἐπιτρόπων τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀναλήψεως Ληξουρίου καὶ τοῦ «Λέου Μόσχου ζωγράφου» γιὰ τὴν ἀγιογράφηση τῆς ἐκκλησίας καὶ ἐπιχρῶση τοῦ τέμπλου. Καθορίζεται νὰ ζωγραφιστοῦν μετὰξὺ ἄλλων καὶ οἱ τέσσερις «ποδιές» κάτω ἀπὸ τὶς δεσποτικὲς εἰκόνες. – 17.2.1666. Πληρεξούσιο. Ό «Λεος Μοσχος τοῦ σιὸρ Τζώρτζη» ὀρίζει ἐπίτροπό του στὴ Ζάκυνθο τὸν ἱερέα Συμεὼν Μαρούδα καὶ ὑπογράφει ὡς «λεος μόσκος». – 28.2.1666. Ἐγγραφο στὸ ὁποῖο σημειώνεται ἡ πληρωμὴ τῶν δεσποτικῶν εἰκόνων τοῦ Παντοκράτορα Ληξουρίου, οἱ ὁποῖες ζωγραφίστηκαν ἔπειτα ἀπὸ συμφωνία τῶν ἐπιτρόπων «μετὰ τοῦ διδασκάλου ζωγράφου κυρ λέου τοῦ μόσχου». – 21.10.1666.

4. Κ. Μέρτζιος, *Θωμᾶς Φλαγγίνης καὶ ὁ Μικρὸς Ἑλληνομνημόνιον*, Ἀθήνα 1939, σ. 244.

5. Γερ. Πεντόγαλος, «Ἡλίας ἢ Λέος Μόσκος ἀγιογράφος στὶς ἐκκλησίες “Ἀνάληψη” καὶ “Παντοκράτορας” στὸ Λιξούρι (1664-1665)», *Παρηνασός* 16 (1974), 35-37, 41-42, 48-49.

Ἔγγραφο συνταγμένο «παρὸν ... μισερ λεοῦ μοσχου τοῦ μισερ τζορτζι», τὸ ὁποῖο ὑπογράφει ὡς μάρτυρας ὁ «λεος μοσκος». – 5.10.1667. Μάρτυρας «λεος μοσκος» χωρὶς ἄλλη πληροφορία.

Ὁ Ἄθ. Καραθανάσης, στὴ μελέτη του γιὰ τὴ Φλαγγίνειο Σχολή, πρόσθεσε τὴν πληροφορία ὅτι ὁ «Λέων» Μόσκος ἀπὸ τὸν Μάρτιο 1684 ἕως τὸν Ἰανουάριο 1685, ὁπότε ἀναχώρησε γιὰ τὴν Κέρκυρα, διετέλεσε γραμματέας τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος Βενετίας.⁶

Ὁ Μ. Μανούσακας καὶ ὁ Ἰω. Σκουλαῆς, τέλος, δημοσιεύοντας τὸ 1993 διπλωματικά τὸ ληξιαρχικὸ βιβλίο γάμων τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Βενετίας,⁷ περιέλαβαν καὶ τὶς ληξιαρχικὲς πράξεις γάμου τοῦ «Λέοντος» καὶ τοῦ Ἰωάννη Μόσκου, ποὺ εἶχε πρωτοδημοσιεύσει ὁ Μέρτζιος, ἐπιβεβαιώνοντας τὴν ὀρθὴ ἀνάγνωση τῶν ὀνομάτων.

Ὁ Ἡλίας καὶ ὁ Λέος: ζητήματα ταυτότητας

Ὅπως φάνηκε ἀπὸ τὴ συνοπτικὴ παράθεση τῶν διαθέσιμων πληροφοριῶν, αὐτὲς ἀφοροῦν κυρίως τὸν Ἡλία-Λέο Μόσκο, μόνιμα ἐγκατεστημένο στὴ Ζάκυνθο, καὶ τὸν Λέο Μόσκο, μὲ μακρόχρονη παρουσία στὴ Βενετία, ἐνῶ γιὰ τὸν Ἰωάννη Μόσκο δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἄλλη ἀρχαικὴ ἀναφορὰ πέραν ἐκείνης τοῦ Μέρτζιου. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὶς συγγενικὲς σχέσεις μεταξὺ τῶν τριῶν ζωγράφων, στὶς διαθέσιμες πληροφορίες λείπουν ἐκεῖνα τὰ βέβαια στοιχεῖα ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἀξιοποιηθοῦν γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τους. Παρόλ' αὐτὰ στὴν παλαιότερη βιβλιογραφία δὲν λείπουν οἱ ὑποθέσεις, τὶς ὁποῖες οἱ νεότεροι μελετητὲς ἀπορρίπτουν, ἀποδεχόμενοι μὲν τὴν ὑπαρξὴ κάποιας συγγενικῆς σχέσης, ἀναγνωρίζοντας ὅμως τὴν ἀνυπαρξία στοιχείων γιὰ νὰ στηριχθεῖ βέβαια ἢ ὁποιαδήποτε συσχέτιση,⁸ ἂν καὶ μιὰ προσεκτικὴ ἀνάγνωση τῶν πηγῶν θὰ μπορούσε ἴσως

6. Ἄθ. Καραθανάσης, *Ἡ Φλαγγίνειο Σχολή τῆς Βενετίας*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 110, σημ. 5.

7. *Τὰ ληξιαρχικὰ βιβλία τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος Βενετίας. Α'. Πράξεις γάμων (1599-1815)*, ἔκδ. Μ. Ι. Μανούσακας – Ἰω. Γ. Σκουλαῆς, Βενετία 1993, σ. 98 ἀρ. 392 καὶ σ. 98 ἀρ. 392.

8. Κατὰ τὸν Δ. Σισιλιάνο, ὁ Λέος ἦταν («κατὰ πάσαν πιθανότητα») πρεσβύτερος ἀδελφὸς τοῦ Ἡλίου καὶ τέκνο τοῦ Τζουάννε Μόσκου ἐκ Ρεθύμνου (Δ. Σισιλιάνος, *Ἑλληνες ἀγιολογῶφοι μετὰ τὴν Ἄλωσι*, Ἀθήνα 1935, σ. 151). Ὁ Ἄ. Προκοπίου ὑπέθεσε τὴν ὑπαρξὴ συγγένειας αἵματος, ἀπέρριψε ὅμως τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ἦταν ἀδελφὸς τοῦ Ἡλίου (Α. Προκοπίου, *La peinture religieuse dans les îles ioniennes pendant le XVIIIe siècle*, χ.τ. 1939, σ. 68). Τὴν ὑπόθεσιν τοῦ Σισιλιάνου ἀπέρριψε καὶ ὁ Ἄ. Ευγγρόπουλος, στηριζόμενος στὸ περιεχόμενο τῆς διαθήκης τοῦ Ἡλίου τοῦ 1666 στὴν ὁποία ἀναφέρεται ὡς μοναδικὸς ἀδελφὸς του ὁ Γεώργιος, θεώρησε ὅμως πιθανὴ τὴ συγγενικὴ σχέση μὲ τὸν Ἡλία δεδομένης τῆς κοινῆς καταγωγῆς τους (Ἄ. Ευγγρόπουλος, *Σχεδιάσμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἄλωσι*, Ἀθήνα 1957, σσ. 315, 335). Τὴ θέση αὐτὴ ἐνστερνίζεται καὶ ὁ Π. Βοκοτόπουλος,

νά οδηγήσει στη διευκρίνιση τῶν συγγενικῶν σχέσεων τουλάχιστον τῶν δύο ἀπὸ αὐτούς.

Ἀπὸ τὶς παραπάνω πληροφορίες γίνεται ἀμέσως φανερὸ ὅτι στὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο ὑπῆρχαν δύο διαφορετικὰ πρόσωπα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἓνα ἔφερε τὰ ὀνόματα Ἡλίας-Ἡλιού-Λέος καὶ τὸ ἄλλο τὸ ὄνομα Λέος. Ἡ δυσκολία διάκρισης τῶν πληροφοριῶν ποὺ ἀναφέρονται στὸν καθένα, λόγω τῆς συγχῆς χρήσης τοῦ ὀνόματος «Λέος» καὶ ἀπὸ τοὺς δύο, αἴρεται ἐν μέρει ἀπὸ τὴ διαφορετικὴ γεωγραφικὴ θέση τοῦ καθενὸς σὲ συγκεκριμένους χρονικὲς περιόδους, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴ χρήση τοῦ πατρωνύμου. Παρὰ τὸ προφανές τοῦ πράγματος, οἱ παλαιότεροι μελετητὲς εἴτε ἀγνοώντας εἴτε παραθεωρώντας εἴτε κάνοντας ἐπιλεκτικὴ χρήση τῶν διαθέσιμων ἀρχαιολογικῶν τεκμηρίων, ταύτισαν ἀρχικὰ τὰ πρόσωπα καὶ στὴ συνέχεια, μετὰ τὴν ὀριστικὴ τους διάκριση, ἀνακάτεψαν τὶς πληροφορίες, ἀποδίδοντας τὴ δραστηριότητα τοῦ ἑνὸς στὸν ἄλλο. Ἄς δοῦμε ὅμως μὲ συντομία τὴν ἱστορία τοῦ πράγματος.

Ὁ Ἡλίας καὶ ὁ Λέος Μόσκοι ἀπασχόλησαν ἔντονα τοὺς ἐρευνητὲς ἤδη στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Ὁ Ἡ. Ταιτσέλης, κυρίως ὅμως ὁ Λ. Ζώης, ἐξέφρασαν τὴ γνώμη ὅτι τὰ δύο πρόσωπα ταυτίζονται. Ὁ Ζώης, σὲ ὅλες τὶς μελέτες του βιογραφεῖ ἓναν Μόσκο, τὸν Ἡλία-Λέο-Λέοντα, καὶ ἀπορρίπτει τὴν ὑπαρξὴ δεύτερου ζωγράφου μὲ τὸ ὄνομα Λέος ἢ Λέων. Σὲ αὐτὸν ἀποδίδει ὅλες τὶς πράξεις ποὺ ἐντόπισε καὶ ὅλες τὶς δραστηριότητες ποὺ εἶδαμε προηγουμένως. Ὁ Ζώης ἐπέμεινε στὴ θέση του γιὰ τὴν ταύτιση τῶν δύο προσώπων, παρὰ τὴ δημοσίευση τοῦ Μέρτζιου, ἕως τὸ τέλος, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ σχετικὸ λήμμα τοῦ Λεξικοῦ τοῦ στο ὁποῖο ἐπαναλήφθηκαν οἱ περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὸν Ἡλία-Λέο Μόσκο.⁹ Στὴν ἐπιμονή του αὐτῆ, ὁ Ζώης στηριζόταν κυρίως στὸ ὅτι τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀντλοῦσε ἀπὸ τὸ Ἀρχαιοφυλακεῖο Ζακύνθου καὶ δημοσίευσε δὲν ἐπέτρεπαν τὴ διάκριση δύο προσώπων. Αὐτὸ τὸ ἐπεσήμανε τὸ 1922, χωρὶς νὰ παραλείψει πάντως, πρὸς ἐνίσχυση τῆς θέσης του, νὰ τονίσει καὶ τὴν τεχνολογικὴ συγγένεια τῶν σωζόμενων ἔργων.¹⁰ Ὁ ἴδιος ταύτιζε τὸ ὄνομα Ἡλίας μὲ τὸ Λέος (εἶχε ἄλλωστε στὰ χέρια του ὡς ἀπόδειξη τὶς δύο διαθῆκες τοῦ Ἡλία Μόσκοι, ὅπου τὰ ὀνόματα ἐναλλάσσονται), παρότι στὶς ἐργασίες του

ὁ ὁποῖος θεωρεῖ πιθανὴ τὴν ὑπαρξὴ συγγενικῆς σχέσης ἀνάμεσα στὸν Ἡλία Μόσκο, στὸν Λέο καὶ στὸν Ἰωάννη Μόσκο χωρὶς ὅμως νὰ δέχεται καμιά ἀπὸ τὶς προτεινόμενες, Π. Βοκοτόπουλος (βιβλιοκρισία), «Alexandre Embiricos, *L'École Crétoise dernière phase de la peinture byzantine*, Paris 1967», *Κρητικὰ Χρονικὰ* 21 (1969), 526. Ἀνάλογη εἶναι ἡ προσέγγιση καὶ τοῦ Μ. Χατζηδάκη, ὁ ὁποῖος τόνισε τὴν ἀνυπαρξία στοιχείων, Μ. Chatzidakis, *Icons de Saint-Georges des Grecs et de la collection de l'Institut*, Βενετία 1962, σ. 166.

9. Μόνη ἐξαιρέση ἀποτελεῖ τὸ δημοσίευμα τοῦ 1954 στὸ ὁποῖο ὁ Ζώης διακρίνει τὸν Ἡλία ἀπὸ τὸν Λέο θεωρώντας καὶ τοὺς δύο ὡς τέκνα τοῦ Ἰωάννη ἀπὸ τὸ Ρέθυμνο, πρόκειται ὅμως προφανῶς γιὰ σύγχυση (Ζώης, «Κρητικαὶ σελίδες», 216).

10. Ζώης, «Βιογραφικῶν συμπληρώσεις. Μόσκοι», τεύχος 20, 7.

δὲν αἰτιολογεῖ τὴν ταύτιση καὶ παρότι χρησιμοποιεῖ ἄλλοτε τὸ ἓνα καὶ ἄλλοτε τὸ ἄλλο, συνοδευόμενα ἐνίοτε καὶ μὲ τὴν ἐκδοχὴ Λέων-Λέοντας.

Τὴ θέση τοῦ Ζώη ἀπέρριψε τὸ 1921 ὁ Ν. Καλογερόπουλος ὁ ὁποῖος ἔκανε σαφὴ διάκριση ἀνάμεσα στὸν «Ἡλιοῦ» καὶ τὸν «Λέοντα» («Μόσχο»), προσδιόρισε τὴ χρονικὴ διάρκειά τῆς δραστηριότητάς τους καὶ περιέγραψε κάποια ἀπὸ τὰ ἔργα τους.¹¹ Ὁ Δ. Σισιλιάνος τὸ 1935 θεώρησε ἐπίσης τὴ γνώμη τοῦ Ζώη ἐντελῶς ἀστήρικτη, ἐπισημαίνοντας μάλιστα ὅτι τὸ ζωγραφικὸ τους ὕφος ἦταν διαφορετικόν.¹² Τὰ ἴδια ἔγραψε καὶ ὁ Προκοπίου τὸ 1939.¹³ Πολλὴ νωρὶς λοιπὸν τὸ ζήτημα τῆς ὑπαρξῆς ἐνὸς ἢ δύο προσώπων λύθηκε μὲ βάση τὶς διαπιστωμένες διαφορὲς στὴν τέχνη τους. Τὰ ζητήματα ὅμως ποὺ σχετίζονταν μὲ τὴ ζωὴ καὶ τὴν ἐν γένει δραστηριότητά τους παρέμεναν. Ἡ ἐπιμονὴ τοῦ Ζώη ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ καὶ ἡ ἀντίδραση τῆς ἄλλης πλευρᾶς, ἡ ὁποία διαπίστωνε στὰ σωζόμενα ἔργα δύο διαφορετικοὺς ζωγράφους, δὲν ἔδινε τὴ δυνατότητα σὲ μιὰ νηφάλια ἐξέταση τοῦ θέματος μὲ βάση τὰ διαθέσιμα τότε στοιχεῖα. Ὁ Ζώης εἶχε ἄδικο στὴν ἐπιμονή του γιὰ τὴν ταύτιση τῶν ζωγράφων Ἡλία καὶ Λέου Μόσκου, εἶχε ὅμως δίκιο σὲ μεγάλο βαθμὸ σὲ ὅ,τι ἀφοροῦσε τὴν ἀπόδοση τῶν πληροφοριῶν ποὺ ἀντλοῦσε ἀπὸ τὰ νοταρικὰ κατὰστιχα σὲ ἓνα πρόσωπο ποὺ ὀνομαζόταν Ἡλίας ἀλλὰ καὶ Λέος.

Παρὰ τὴν ἀπόρριψη τῶν θέσεών του, βασικὴ πηγὴ γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δραστηριότητα τῶν δύο ζωγράφων παρέμενε ὁ Λ. Ζώης καὶ οἱ δημοσιεύσεις του, ἡ διάκριση ὅμως τῶν ἀρχειακῶν μαρτυριῶν καὶ ἡ ἀπόδοσή τους στὰ δύο πρόσωπα δὲν ἦταν εὐκόλη. Οἱ μελετητές, ἕως πρόσφατα, διέκριναν τὶς πληροφορίες μὲ βάση τὸ ἀπαντῶμενο σὲ κάθε ἀρχειακὴ μαρτυρία ὄνομα, ὅπως τουλάχιστον τὸ μετέφερε κάθε φορὰ ὁ Ζώης, θεωρώντας ὅτι ἡ διαφορὰ τῶν ὀνομάτων (Ἡλίας-Ἡλιοῦ καὶ Λέος) δῆλωνε καὶ τὴ διαφορὰ τῶν προσώπων, ὅπως συνέβαινε καὶ στὰ ἐνυπόγραφα ἔργα τους. Ἡ πιθανότητα τῆς ὑπαρξῆς δύο ζωγράφων ποὺ χρησιμοποιοῦσαν τὸ ἴδιο ὄνομα στὸν ἴδιο χῶρο, οὐδέποτε τέθηκε ἔστω καὶ ὡς ὑπόθεση ἐργασίας, παρότι τὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ διατύπωση τῆς ὑπόθεσης ὑπῆρχαν ἤδη τὸ 1922, μὲ τὴ δημοσίευση τῆς διαθήκης τοῦ Ἡλία-Λέου Μόσκου τοῦ 1687, στὴν ὁποία ἀφενὸς τὸ ὄνομά του ἐμφανιζόταν καὶ μὲ τοὺς δύο τύπους καὶ ἀφετέρου γινόταν ρητὴ ἀναφορὰ στὸν ἀνεψιὸ του Λέο ποὺ τότε ζοῦσε στὴ Βενετία. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἐνισχύθηκαν τὸ 1939 μὲ τὶς πληροφορίες τοῦ Κ. Μέρτζιου, γιὰ τὸν ρεθυμναῖο ζωγράφο «Λέοντα» Μόσκο καὶ τὴ δραστηριότητά του στὴ Βενετία, καὶ τὸ 1954 μὲ τὴ δημοσίευση τῆς πρώτης διαθήκης τοῦ Ἡλία-Λέου Μόσκου.

11. Ν. Δ. Καλογερόπουλος, «Τοιχογραφίαι ἐν Ζακύνθῳ», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 5 (1921), 468, 469, 470, 475-476 σημ. 7.

12. Σισιλιάνος, *Ἑλληνες ἀγιογράφοι*, σσ. 151-152.

13. Procopiou, *La peinture religieuse*, σσ. 67-68.

Σταθμό στην έρευνα αποτέλεσε τὸ 1974 ἡ δημοσίευση τοῦ Γερ. Πεντόγαλου, μὲ νέα στοιχεῖα ποὺ ἀφοροῦσαν τὸν Ἡλία καὶ τὸν Λέο Μόσκο καὶ τὴ δραστηριότητά τους στὴν Κεφαλονιά. Τὰ ἔγγραφα, σὲ συνάρτηση μὲ τὴ διαθήκη τοῦ Ἡλία Μόσκου ποὺ συντάχθηκε τὸ 1666, καταδείκνυαν ὅτι ὁ Λέος Μόσκος ποὺ ὑπέγραψε τὴ σχετικὴ σύμβαση γιὰ τὴν ἀγιογράφηση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀνάληψης στὸ Ληξούρι καὶ ὁ Ἡλίας τοῦ ποτε Τζουάννε τῆς διαθήκης ἦταν τὸ ἴδιο πρόσωπο. Ἐπίσης ἀποδείκνυαν τὴ σύγχρονη σχεδὸν παρουσία στὴν Κεφαλονιά τοῦ ἐπίσης ζωγράφου Λέου Μόσκου τοῦ Τζώρτζη. Ὁ Πεντόγαλος, στηριζόμενος σὲ νοταρικὰ ἔγγραφα, κατέδειξε τὴ χρῆση τοῦ ὀνόματος «Λέος» ὡς ὑποκοριστικοῦ ἢ ἐναλλακτικοῦ τοῦ «Ἡλίας». Στηριζόμενος ἐπίσης στὴν ὁμοιότητα τῶν ὑπογραφῶν τοῦ Λέου Μόσκου, τοῦ ζωγράφου τῆς Ἀναλήψεως, καὶ τοῦ Λέου Μόσκου τοῦ Τζώρτζη, ὑποστήριξε τὴν ταύτιση τῶν δύο προσώπων καὶ διατύπωσε τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ Ζῶης παρανόησε τὸ πατρώνυμο στὴ διαθήκη τοῦ 1666 τὸ ὁποῖο θὰ ἔπρεπε νὰ ἦταν «Τζώρτζης». Ὁ Πεντόγαλος κινήθηκε πάνω στὴ γραμμὴ τῆς ταύτισης χωρὶς νὰ λάβει ὑπόψη τὰ στοιχεῖα ποὺ παρεῖχε ἡ διαθήκη τοῦ Ἡλία Μόσκου τοῦ 1687, στὴν ὁποία μνημονευόταν ρητὰ ὁ ἀνεψιὸς τοῦ Λέος, γιὸς τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Γεωργίου, καὶ χωρὶς νὰ λάβει ὑπόψη ὅτι τὸ πατρώνυμο τοῦ Ἡλία ἀπαντᾷ καὶ στὶς δύο διαθήκες του (στὴ μία Ἰωάννης καὶ στὴν ἄλλη Τζουάννης), γι' αὐτὸ καὶ κατέληξε σὲ λάθος συμπεράσματα. Τὸ ζήτημα τῆς ταυτότητας ὅμως τῶν δύο ζωγράφων, τοῦ Ἡλία-Λέου καὶ τοῦ Λέου Μόσκου εἶχε λυθεῖ ὀριστικὰ μὲ τὸν ἐντοπισμὸ τῶν ἔγγραφων ἐκείνων ποὺ προσδιόριζαν τὸ πατρώνυμο τοῦ δεύτερου. Ἐκτοτε ἦταν γνωστὸ ὅτι ὁ μὲν Ἡλίας-Λέος ἦταν τοῦ Τζουάννε-Ἰωάννη, ὁ δὲ Λέος ἦταν τοῦ Τζώρτζη. Ὅλα τὰ στοιχεῖα πλέον ὑπῆρχαν, οὐδέποτε ὅμως συνδυάστηκαν γιὰ τὴ διασάφηση τῆς συγγένειας μεταξὺ τῶν δύο ζωγράφων, ἀφοῦ κανεὶς δὲν συνέδεσε τὸν δεῦτερο, τὸν Λέο τοῦ Τζώρτζη, μὲ τὸν Λέο τὸν ἀνεψιὸ τοῦ Ἡλία-Λέου καὶ γιὸ τοῦ Γεωργίου-Τζώρτζη Μόσκου ποὺ ἔμενε στὴν Κέρκυρα.

Ἡ μακρὰ πορεία τῆς ἔρευνας¹⁴ καταλήγει στὸ μνημειῶδες ἔργο τοῦ Μ. Χατζηδάκη καὶ τῆς Εὐγενίας Δρακοπούλου, τὸ ὁποῖο γιὰ τὰ πρόσωπα ποὺ μελετᾶμε δίνει μιὰ μαῖλλον συγκεχυμένη καὶ ἀντιφατικὴ εἰκόνα. Σὲ αὐτὸ χρησιμοποιοῦται τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὑλικοῦ ποὺ εἶχε δημοσιεύσει ὁ Ζῶης καθὼς καὶ ἡ μεταγενέστερη βιβλιογραφία, ὁ τρόπος ὅμως μὲ τὸν ὁποῖο κατανέμεται ἡ πληροφορία, προϋποθέτει τὸ σχῆμα τῆς διάκρισης τῶν προσώπων μὲ βάση τὰ δηλούμενα ὀνόματα, χωρὶς νὰ λαμβάνονται ὑπόψη οἱ παρατηρήσεις τοῦ Πεντόγαλου

14. Τὸ 1979, καὶ σὲ δευτέρῃ ἔκδοσιν τὸ 1984, ἐκδόθηκε τὸ ἔργο τοῦ Φ. Πιομπίνου, στὸ ὁποῖο ἐπαναλαμβάνονται ὅσα οἱ παλαιότεροι ἐξέθεσαν γιὰ τοὺς τρεῖς ζωγράφους, κάποτε χωρὶς νὰ λαμβάνονται ὑπόψη τὰ νεότερα στοιχεῖα καὶ οἱ ὀρθότερες ἐκτιμήσεις, εἰδικὰ σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τίς συγγενικὲς τοὺς σχέσεις (Φ. Πιομπίνος, *Ἕλληνες ἀγιογράφοι μέχρι τὸ 1821*, Δεύτερη ἔκδοσιν ἀναθεωρημένη καὶ συμπληρωμένη, Ἀθήνα 1984, σσ. 260-262).

για τὴ χρήση τοῦ ὀνόματος «Λέος» ὡς ἐναλλακτικοῦ τοῦ Ἡλίας. Ἐτσι, παρότι στὸ βιογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ Ἡλία Μόσκου καταγράφεται ἡ προκύπτουσα ἀπὸ τὴ διαθήκη τοῦ 1666 πληροφορία γιὰ τὴν ἀγιογράφηση εἰκόνων στὸν ναὸ τῆς Ἀνάληψης στὸ Ληξούρι, ὅταν βιογραφεῖται ὁ Λέος Μόσκος τοῦ Τζώρτζη ἀποδίδεται σὲ αὐτὸν ἡ εἰκονογράφηση, μὲ βάση προφανῶς τὸν τύπο τοῦ ὀνόματος τοῦ ζωγράφου στὴ σχετικὴ σύμβαση. Ἡ σύγχυση φαίνεται ἐπίσης στὴν ἀντιφατικὴ διαχείριση τῶν πληροφοριῶν ποὺ ἀφοροῦν τοὺς μαθητὲς τῶν ζωγράφων, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὶς περιπτώσεις τοῦ Σ. Μαρούδα καὶ τοῦ Κ. Ἀρβανιτάκη, οἱ ὁποῖοι ἐμφανίζονται μαθητὲς ἄλλοτε τοῦ Ἡλία καὶ ἄλλοτε τοῦ Λέου.¹⁵

Δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία γιὰ τὴ σύγχρονη σχεδὸν δραστηριότητα δύο ζωγράφων, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ μὲν ἓνας ἀπαντᾷ στὰ ἔγγραφα ὡς Ἡλίας-Ἡλιοῦ καὶ Λέος καὶ ὑπογράφει τὶς εἰκόνες ὡς «Ἡλιοῦ», ὁ δὲ ἄλλος ἀπαντᾷ στὰ ἔγγραφα ὡς Λέος καὶ Λέων καὶ ὑπογράφει τὰ ἔργα του ὡς «Λέος».¹⁶ Γιὰ τὸ ὄνομα Λέος-Λέοντας ὡς ἐναλλακτικὰ τοῦ Ἡλίας, ἀρκοῦν ὅσα ἔγραψε ὁ Πεντόγαλος καὶ ὅσα γράψαμε ἐμεῖς γιὰ τὸν ἐπίσης ζωγράφο Ἡλία-Λέοντα Μαυροκέφαλο.¹⁷ Ἄλλωστε τοῦτο ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὶς δύο διαθήκες τοῦ Ἡλία Μόσκου στὶς ὁποῖες οἱ δύο μορφὲς τοῦ ὀνόματός του ἐναλλάσσονται. Ἡ χρήση πάντως τοῦ ὀνόματος «Λέων» στὰ βενετικὰ ἔγγραφα γιὰ τὸν ἓνα, καὶ ἔως ὅτου βρεθοῦν περισσότερες πληροφορίες γι' αὐτόν, δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ μιλήσουμε μὲ βεβαιότητα γιὰ δύο ὁμώνυμους ζωγράφους, ἀλλὰ γιὰ δύο ζωγράφους τῶν ὁποίων τουλάχιστον τὸ ἐναλλακτικὸ ἢ τὸ ὑποκοριστικὸ τοῦ ὀνόματος ταυτίζεται.

Ἡ εὐρεῖα χρῆση τοῦ τύπου «Λέος» καὶ ἀπὸ τοὺς δύο στὶς συναλλαγές τους, ὅπως ἀποτυπώνονται στὶς νοταρικὲς πηγές, προξένησε μεγάλα καὶ ἄλυτα, σὲ πολλὲς περιπτώσεις, προβλήματα διάκρισης τῶν δύο προσώπων. Ἡ χρῆση τοῦ πατρωνύμου, ἢ ὁποῖα θὰ ὀδηγοῦσε στὴ σαφῆ διάκριση τῆς δραστηριότητος τῶν δύο προσώπων, ἀπαντᾷ μόνον σὲ ὀρισμένες ἀπὸ τὶς πράξεις ποὺ τοὺς ἀφοροῦν. Στὴ νοταρικὴ πρακτικὴ τῆς ἐποχῆς τὸ πατρώνυμο δὲν ἀποτελοῦσε ἀπαραίτητο συμπλήρωμα τῆς ταυτότητος τοῦ συμβαλλόμενου προσώπου. Ὁ νοτάριος πρόσθετε τὸ πατρώνυμο ὅπωςδὴποτε σὲ περίπτωσι συνωνυμίας γιὰ τὴν ἀποφυγὴ συγχύσεων. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ χρῆση τοῦ πατρωνύμου στὰ κεφαλληνιακὰ ἔγγραφα ποὺ ἀφοροῦν τὸν ἓνα ἀπὸ τοὺς δύο ζωγράφους, ὑποδηλώνει τὴν ἀνάγκη διάκρισης τῶν προσώπων λόγῳ τῆς ταυτόχρονης δραστηριότητος τῶν δύο ζωγράφων. Στὴ Ζάκυνθο, ἡ ἀπουσία πατρωνύμου στὶς σημειώσεις τοῦ Ζώη

15. Γιὰ τὸν Μαρούδα, βλ. Χατζηδάκης – Δρακοπούλου, *Ἑλληνες ζωγράφοι*, τ. 2, σσ. 175 καὶ 198. Γιὰ τὸν Ἀρβανιτάκη, βλ. Χατζηδάκης, *Ἑλληνες ζωγράφοι*, τ. 1, σ. 178 καὶ Χατζηδάκης – Δρακοπούλου, *Ἑλληνες ζωγράφοι*, τ. 2, σ. 198.

16. Γιὰ τὶς ὑπογραφές, βλ. Χατζηδάκης – Δρακοπούλου, *Ἑλληνες ζωγράφοι*, τ. 2, σσ. 198 καὶ 205.

17. Καρύδης, «Ἀρχαιακὲς μαρτυρίες», σ. 25.

(πιστεύω, ότι αν στα νοταρικά έγγραφα υπήρχε τὸ πατρώνυμο ὁ Ζώης θὰ τὸ σημειώνε) δηλώνει τὴν ἀπουσία χρείας, ἄρα μὴ ταυτόχρονης παρουσίας καὶ τῶν δύο στὸ νησί, μὲ ἐξαίρεση τὶς δύο διαθήκες τοῦ Ἡλία-Λέου Μόσκοι, ὅπου ἡ ἀναγραφή τοῦ πατρωνύμου ὑποδεικνύει τὴν ἀνάγκη σαφοῦς περιγραφῆς τοῦ διατιθέμενου προσώπου.

Ἄναφορικά μὲ τὶς δραστηριότητες ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν στὸν καθένα, ἀπὸ τὸν κατάλογο τῶν πληροφοριῶν ποὺ δώσαμε στὴν ἀρχή, αὐτὲςμποροῦν σὲ μεγάλο βαθμὸ νὰ διακριθοῦν μὲ βάση τὸν τρόπο διαμονῆς τῶν προσώπων τὴν κάθε χρονικὴ στιγμή, ἢ σχεδὸν ὅμως μόνιμη παρουσία τοῦ Ἡλία-Λέου στὴ Ζάκυνθο ἐπιβάλλει νὰ ἀποδοθοῦν σὲ αὐτὸν οἱ περισσότερες. Γιὰ τὸ θέμα ὅμως θὰ γίνεῖ λόγος καὶ παρακάτω.

Οἱ νέες πληροφορίες

Τὰ νέα στοιχεῖα, ποὺ ἀντλήθηκαν ἀπὸ τὰ νοταρικά κατάστιχα τοῦ Ἀρχιεῖου τῆς Κέρκυρας, ἔρχονται νὰ συμπληρώσουν τὴ βιογραφία καὶ τὴν καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα ὀρισμένων ἀπὸ τοὺς ἀνωτέρω ζωγράφους καὶ νὰ ἀποκαλύψουν τὶς μεταξύ τους συγγενικὲς σχέσεις. Στὶς πληροφορίες αὐτὲς κεντρικὴ θέση ἔχει ἓνας ἱερομόναχος, ὁ Συμεὼν Μόσκος, καὶ ἓνας ναός, τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων στὴν πόλη τῆς Κέρκυρας. Χάρη στὶς πράξεις ποὺ συνέταξε ὁ πρῶτος καὶ στὶς πράξεις ποὺ συντάχθηκαν γιὰ λογαριασμὸ τοῦ ναοῦ, ἔχουμε σήμερα τὴ δυνατότητα νὰ ἀνασυστήσουμε μιὰ ρευμινιώτικη οἰκογένεια ζωγράφων μὲ ιδιαίτερα σημαντικὴ παρουσία ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 17ου ἕως καὶ τὴν πρώτη 20ετία τοῦ 18ου αἰώνα στὸν εὐρύτερο ἑλληνικὸ χῶρο καὶ ὄχι μόνον στὸν ἰόνιο, ὅπως ἦταν ἕως σήμερα γνωστή.

Ὅλα ξεκίνησαν μὲ τὸν τυχαῖο ἐντοπισμὸ μιᾶς ἐξαιρετικῆς ἐνδιαφέρουσας πράξης, συνταγμένης στὶς 13 Μαΐου 1700. Τότε, ὁ ἱερομόναχος Συμεὼν-Σεραφεῖμ Μόσκος, ὁ ὁποῖος ζοῦσε στὴν Κέρκυρα, ἐφημέριος καὶ κτήτορας τοῦ ναοῦ τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων, κάλεσε τὸν νοτάριο Νικόλαο Κουβαρᾶ στὸ σπίτι τοῦ πατέρα του, τοῦ ποτε Γεωργίου Μόσκοι, κοντὰ στὸ ναὸ τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων, καὶ κατέστησε συγύριο στὴν περιουσία του τὸν παρόντα πρεσβύτερο ἀδελφὸ του Ἰωάννη Μόσκο. Σύμφωνα μὲ τὴν πράξη, ὁ Ἰωάννης Μόσκος, ἔλειπε πολλὰ χρόνια στὰ (μερὴ τις Τουρκίας κάτικος ἰστην Χιο). Μετὰ τὴ σύντομη χρονικὰ κατάληψη τῆς Χίου ἀπὸ τοὺς Βενετούς, ὁ Ἰωάννης «ασικοιτι κε εφίγε ἀπο τὴν Χιο με τὴν ἀρμαδα» καὶ ἐγκαταστάθηκε στὴν Τήνο καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὴ συνέχεια μετακινήθηκε στὴν Πάρο «να εστορισι ἐκλησιες». Μαθαίνοντάς το ὁ ἱερομόναχος Συμεὼν, ἔστειλε ἐπιστολὲς στὸν ἀδελφὸ του μέσω Ναυπλίου μὲ τὸν Παῦλο Σεμιτέκολο. Στὶς γραφές του τὸν καλοῦσε νὰ «ελθι εδο ἰστους Κορφους σιφαμελος» καὶ τὸν πληροφοροῦσε ὅτι τὰ ἀδέλφια τους, ὁ Μανόλης, ὁ ἱεροδιδάσκαλος Στέφανος καὶ ὁ Λέος, εἶχαν πεθάνει καὶ ὅτι εἶχε ἀπομείνει

μόνος. Τὸν ἐνημέρωνε ἐπίσης ὅτι ἦταν «άνθρωπος αστεινὸς καὶ δεσποσεντες κρατιμενος ἀπο πολλοὺς χρόνους...», ὅτι δὲν εἶχε κανέναν «να τοῦ αἰσιστερι στὴν κυβερνισι τὸν πραματὸν τοῦ» καὶ τὸν καλοῦσε νὰ ἔλθει νὰ τὸν βοηθήσει καὶ μετὰ τὸν θάνατό του νὰ ἀπομείνει αὐτὸς καὶ τὰ παιδιὰ του κληρονόμοι σὲ ὅ,τι κατεῖχε. Πράγματι ὁ Ἰωάννης δέχτηκε τὴν πρόσκληση τοῦ ἀδελφοῦ του «καὶ ἦλθε σιφαμελὸς καὶ ἀφισε τεσ δουλιες καὶ εκλησιες οπου τὸν επαρακαλουσανε να σταθι να τεσ αγιογραφισι». Μόνον («τὸν Μέγαν Αντονιον το μοναστιρι εσταθι κε ετελιοσε διατι το ιχε αρχηνισμενο καὶ δεν ιμποριε να το αφισι ατελιοστο»). Ὁ Ἰωάννης ἔφτασε στὴν Κέρκυρα στίς 5 Δεκεμβρίου 1698 («σην γινεξι κε τεκνισ»). Τότε ὁ Συμεὼν τοῦ ἔκανε γενικὸ πληρεξούσιο («κομεσιον γγενεραλ») στίς πράξεις τοῦ νοταρίου Ἰωάννη Κουβαρᾶ καὶ τοῦ παραχώρησε κάθε ἐξουσία στὴ διαχείριση τῶν περιουσιακῶν του στοιχείων. Μὲ τὴν πράξη ποὺ περιγράφουμε ὁ Συμεὼν ἀναγνωρίζοντας τὴ βοήθεια ποὺ ἔλαβε ἀπὸ τὸν ἀδελφὸ του Ἰωάννη, καὶ ὡς τελευταῖος κληρονόμος τοῦ πατέρα τους καὶ τῶν δύο ἀδελφῶν τους, τοῦ Μανόλη καὶ τοῦ Στεφάνου, ἀκύρωσε ὅ,τι τοῦ εἶχε κάνει ὁ πατέρας τους στίς πράξεις τοῦ ποτὲ Ἀλέξανδρου Οὐγγαρου στίς 14 Φεβρουαρίου 1665 καὶ ὄρισε στὸ ἐξῆς νὰ εἶναι ὁ Ἰωάννης ὅπως καὶ αὐτὸς, ἐξίσου κληρονόμος τόσο στὰ πατρικὰ ὅσο καὶ στὰ ἀδελφικὰ πράγματα καθὼς καὶ στὸν ναὸ καὶ στὸ σπίτι ποὺ κατοικοῦσαν. Εἰδικὰ γιὰ τὸν ναὸ, τοῦ ἀναγνώρισε τὸ δικαίωμα νὰ ὀρίζει ἐφημερίους ἕως ὅτου γίνεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ παιδιὰ του ἱερέας. Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ ἱερομονάχου, θὰ ἦταν αὐτὸς κληρονόμος καὶ τὰ παιδιὰ του. Σὲ περίπτωση θανάτου τοῦ Ἰωάννη πρὶν ἀπὸ τὸν Συμεὼν, καὶ τὰ παιδιὰ τοῦ Ἰωάννη δὲν ἤθελαν νὰ φροντίσουν τὸν Συμεὼν καὶ τὴν περιουσία του, τότε ὄριζε νὰ ἰσχύσουν τὰ ὅσα εἶχαν ὀρίσει γιὰ τὸν Συμεὼν ὁ ποτὲ Μανόλης ἀδελφός του στὸ «πρεβιαριον του» καὶ ὁ Στέφανος στὴ διαθήκη του ποὺ ἔγινε στίς πράξεις τοῦ νοταρίου Νικολάου Κουβαρᾶ στίς 11 Αὐγούστου 1695. Ἀκόμη ὁ ἱερομόναχος ὑποχρέωσε τὸν Ἰωάννη καὶ τὰ παιδιὰ του, νὰ τελοῦν τίς ἐορτὲς τῆς ἐκκλησίας, νὰ διαχειρίζονται καὶ νὰ εἰσπράττουν τὰ εἰσοδήματα ἀπὸ τὴν κοινὴ περιουσία τους. Τὰ δύο μέρη δεσμεύτηκαν στὴν πιστὴ τήρηση τῶν συμφωνηθέντων, ὁ μὲν Ἰωάννης ὑποσχόμενος νὰ κατοικήσει μὲ τὴν οἰκογένειά του στὴν πατρικὴ κατοικία καὶ νὰ φροντίζει τὸν ἀδελφὸ του, ὁ δὲ ἱερομόναχος δεσμευόμενος στὴ διαθήκη του νὰ μὴν στερήσει τὸν ἀδελφὸ του καὶ τὰ παιδιὰ του ἀπὸ ὅσα τοῦ ἀνήκαν. Σὲ περίπτωση ὅμως ποὺ ὁ Ἰωάννης ἔφευγε ἀπὸ τὴν Κέρκυρα ἢ κατοικοῦσε σὲ ἄλλο σπίτι, τότε ὀριζόταν ἡ ἐνεργοποίηση τῶν ὄρων ποὺ περιέχονταν στὸν κωδῖκελο τοῦ Μανόλη καὶ στὴ διαθήκη τοῦ Στεφάνου ἕως τὸν θάνατο τοῦ ἱερομονάχου. Ἡ πράξη ὑπογράφτηκε ἀπὸ τὰ δύο συμβαλλόμενα μέρη καὶ δύο μάρτυρες, τὸν ἱερέα Ἰωάννη Μουλιανὸ καὶ τὸν Γεώργιο Σαγκουϊνάτζο.¹⁸

18. Ἀρχεῖα Νομοῦ Κέρκυρας (στὸ ἐξῆς: Α.Ν.Κ.), *Συμβολαιογραφικά*, φάκ. Κ.531, βιβλίο 109, φφ. 45r-48r.

Ἡ σπουδαιότητα τῆς πράξης εἶναι προφανής. Ἀποκαλύπτει τοὺς ἄρρηνες γόνους τῆς κρητικῆς οἰκογένειας τοῦ Γεωργίου Μόσκου, ὁ ὁποῖος διέμενε στὴν Κέρκυρα, δίνει πληροφορίες γιὰ τὴν καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα τοῦ Ἰωάννη, ἐπιτρέπει τὴ διατύπωση βασίμων ὑποθέσεων γιὰ πιθανὲς ταυτίσεις τῶν ἄλλων ἀδελφῶν μὲ ὁμώνυμους ζωγράφους, συνδέει τὴν οἰκογένεια μὲ τὸν χῶρο τῆς ἐκπαίδευσης καὶ τὸν ἐκκλησιαστικὸ χῶρο, καὶ ταυτόχρονα ἀνοίγει νέες προοπτικὲς στὴν ἔρευνα, ἀφοῦ ταυτίζει τὴν κρητικὴ οἰκογένεια Μόσκου μὲ τὴν κτητορικὴ οἰκογένεια τοῦ ναοῦ τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων καὶ ταυτόχρονα παραπέμπει σὲ τρία σημαντικὰ ἔγγραφα: στὸ νοταρικὸ ἔγγραφο ποῦ εἶχε συντάξει ὁ πατέρας τους Γεώργιος στὶς 14 Φεβρουαρίου 1665, στὴ διαθήκη τοῦ Στεφάνου καὶ στὸν κωδίκελο τοῦ Μανόλη, χωρὶς ὅμως νὰ προσδιορίζεται οὔτε ὁ χρόνος οὔτε ὁ συντάκτης νοτάριος. Τὰ παραπάνω ἔγγραφα ἀναζητήθηκαν στὰ κατάστιχα τῶν συντακτῶν νοταρίων καὶ ἐντοπίστηκαν τὰ δύο πρῶτα, τὰ ὁποῖα προσθέτουν νέες πληροφορίες γιὰ τὴν οἰκογένεια καὶ ἐπιβεβαιώνουν ἄλλες.

Ἡ πράξη τῆς 14ης Φεβρουαρίου 1665 συντάχθηκε «στο μαρτζερίο» τοῦ Γεωργίου-Γιῶργη Μόσκου, ὁ ὁποῖος καταγόταν ἀπὸ τὸ Ρέθυμνο καὶ μετὰ τὴν αἰχμαλωσία τῆς πατρίδας του κατέφυγε στὴ Ζάκυνθο καὶ στὴ συνέχεια στὴν Κέρκυρα. Ὁ Γεώργιος εἶχε δώσει στὸν γιό του Ἰωάννη 27 χρυσὰ τζεκίνια καὶ ἄλλα 35 σκουδά γιὰ νὰ τὰ ἐπενδύσει στὴ Βενετία γιὰ λογαριασμό τῆς οἰκογένειας, αὐτὸς ὅμως τὰ σπατάλησε. Πῆγε στὴ Βενετία, ἔμεινε ἐκεῖ ἀρκετὰ χρόνια, παντρεύτηκε χωρὶς τὴ θέληση τοῦ πατέρα του, ἀπόκτησε παιδιά, καὶ λίγο πρὶν τὴ σύνταξη τῆς πράξης, ἔφτασε στὴν Κέρκυρα μὲ τὴ γυναίκα καὶ τὰ δύο παιδιά του, ἀμφοτέρωθεν. Σημειώνεται χαρακτηριστικὰ ὅτι δὲν εἶχε νὰ πληρώσει οὔτε τὸ ναῦλο στὸ καράβι, γι' αὐτὸ καὶ τοῦ κράτησαν τὰ ροῦχα καὶ τὸ στρώμα του. Ὁ πατέρας του τὸν σπλαχνίστηκε καί, μὲ τὴ σύμφωνη γνώμη τῶν δύο γαμπρῶν του, τοῦ ἔδωσε τὰ ροῦχα του, τὸν φιλοξένησε, τοῦ ἔδωσε ἐπιπλέον 50 κροζάτα «δια να του δوسي στρατα και τροπον να ενπορεσι να δουλεψυ και να γοβερναρεται», καί, συγχωρώντας τον γιὰ τὰ περασμένα σφάλματά του, τὸν χειραφέτησε (τον εμαντζηπαρι και τον ευγανι απο την πατρικιν ιποταγιν). Ὁ Ἰωάννης συμφώνησε, δήλωσε πληρωμένος καὶ εὐχαριστημένος, ὑποσχέθηκε νὰ μὴ ζητήσει τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴν πατρικὴ καὶ μητρικὴ περιουσία καὶ συνυπόγραψε μὲ τὸν πατέρα του τὴν πράξη.¹⁹

Ἡ διαθήκη τοῦ Στεφάνου Μόσκου, συντάχθηκε στὶς 11 Αὐγούστου 1695. Ὁ διαθέτης ὄρισε νὰ τὸν θάψουν στὴν ἐκκλησία του, τὴν Κυρία τῶν Ἀγγέλων, καὶ ἄφησε καθολικὸ κληρονόμο του τὸν ἀδελφὸ του ἱερομόναχο Συμεὼν-Σεραφεῖμ Μόσκο. Ὅρισε νὰ δοθοῦν στὸν ἀδελφὸ του Λέο, ἓνα ἀμπέλι, ἡ βάρκα του, σολιάτικα, τὸ «γιουδς» καὶ τὰ εἰσοδήματα ποῦ τοὺς εἶχαν δώσει οἱ ἀδελφοί

19. Α.Ν.Κ., Συμβολαιογραφικά, φάκ. Ο.1, βιβλίο 2, φφ. 4r-5r. Τὸ κροζάτο ἰσοδυναμεῖ μὲ 10 λίτρες. Ἡ ἀντιστοιχία στὸ ἴδιο φύλλο σὲ πράξη τῆς 19ης Φεβρουαρίου 1665.

Άλιπούτζα στο χωριό Ἐπίσκεψη τῆς Κέρκυρας, με τὸν ὄρο νὰ ἀποπερατώσει τὸν ναὸ τοῦ Ταξιάρχου στὸ ἴδιο χωριό. Γιὰ τὸν ἴδιο ναὸ ὄρισε νὰ δοθεῖ καὶ ἡ καμπάνα ποῦ εἶχε στὸ σπίτι του. Ὁ Λέος, ἐπιπλέον, ἐπωμιζόταν τὴν ὑποχρέωση τῆς εἰσπραξῆς ὀφειλομένων ἀπὸ τὸ χωριό Ἐπίσκεψη, καὶ τῆς ἀπόδοσής τους στὸν Συμεών, ὡς «χάρισμα» δὲ λάμβανε τὸ μουλάρι τοῦ Στέφανου. Ὅτι ἄφηνε στὸν Λέο, τὰ ἄφηνε ἕως τέλους τῆς ζωῆς του. Ἐφόσον ἀποκτοῦσε παιδιὰ ὅλα θὰ πῆγαιναν στὰ παιδιὰ του, σὲ διαφορετικὴ περίπτωση ὄριζε νὰ δοθοῦν στὰ παιδιὰ τοῦ ἀδελφοῦ του, τοῦ Γιάννη. Ἐπίσης ὄρισε πὼς ἂν ὁ κληρονόμος του πέθαινε πρὶν ἀπὸ τὸν Λέο, νὰ μοιραστεῖ ἡ περιουσία του σὲ δύο μέρη, τὸ ἓνα νὰ τὸ λάβει ὁ Λέος καὶ τὸ ἄλλο ὁ Γιάννης καὶ τὰ παιδιὰ του. Τέλος, ὄρισε πὼς ἂν ἐξέλιπαν ὅλοι οἱ ἄρρενες ἀπόγονοι ἀπὸ τὴν οἰκογένειά του, νὰ τὸν κληρονομοῦν τὰ παιδιὰ τοῦ Κασσιμάτη τοῦ ἀνεψιοῦ του.²⁰

Ἡ ἔρευνα ἐπεκτάθηκε ἐπίσης στὴν κτητορικὴ σχέση τῆς οἰκογένειας με τὸν ναὸ τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων. Ἀρχικὰ ἀναζητήθηκε ἡ σχετικὴ μετὰ τὸν ναὸ βιβλιογραφία. Στὴν πραγματικότητα ἐλάχιστα εἶχαν ἕως τώρα γραφεῖ ἀπὸ τὸν Σπ. Παπαγεώργιο τὸ 1920.²¹ Στὴ συνέχεια μελετήθηκαν οἱ σχετικοὶ μετὰ τὸν ναὸ φάκελοι τοῦ Ἀρχείου τῆς Κέρκυρας, μετὰ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ ἀποτελοῦσαν πηγὴ παραπομπῶν σὲ νοταρικὲς καὶ ἄλλες πηγές ποῦ θὰ ἀποκάλυπταν πρόσθετες πτυχές τῆς δραστηριότητος τῆς οἰκογένειας καὶ τῆς σχέσος της μετὰ τὸν ναὸ. Πράγματι ὁ σχετικὸς φάκελος τῆς ἀρχαιολογικῆς σειρᾶς *Ἐγγραφα Ἐκκλησιῶν* ἔδωσε τὸ νῆμα γιὰ τὴ συγκέντρωση σειρᾶς νοταρικῶν πράξεων. Ἐπιπλέον στὸ παλαιὸ βιβλίον τῶν ληξιαρχικῶν πράξεων τοῦ ναοῦ ἐντοπίστηκαν οἱ ληξιαρχικὲς πράξεις θανάτου τῶν τελευταίων μελῶν τῆς οἰκογένειας, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ ἀγιογράφου Ἰωάννη.

Ἰδιαίτερης σημασίας πράξις, γιὰ τὴ σχέση τῆς οἰκογένειας Μόσκου μετὰ τὴν Κυρία τῶν Ἀγγέλων, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν παρουσία καὶ δραστηριότητα τῶν κρητικῶν προσφύγων στὸ νησί μετὰ τὴν ἀπώλεια τῆς Κρήτης, εἶναι ἡ συμφωνία ποῦ συντάχθηκε στὶς 3 Ἰανουαρίου 1673²² ἀπὸ τὸν νοτάριο Ἀλέξανδρο Οὐγγαρο, στὸ σπίτι τῆς Μπετινας, θυγατέρας τοῦ Τζώρτζη Ζουγούρου, κρητικῆς καὶ πρεσβυτέρας τοῦ ἐκλιπόντος τότε ἱερέα Μιχαῆλ Ἀμοραίου. Σύμφωνα μετὰ τὴν πράξις, ὁ ἱερέας, κρητικὸς στὴν καταγωγή, ἤθελε γιὰ τὴ σωτηρία τῆς ψυχῆς του νὰ «ἀναστισῶ» στὴν Κέρκυρα «απιτις επαισει ι χωρα του καστρου τις Κριτις στα χερια τον αγαρινον» τὴ μονὴ τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων, ποῦ εἶχε ἀπὸ τοὺς γονεῖς του ἐκεῖ.²³ Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ ἔλαβε στὶς 10 Αὐγούστου 1671 ἀπὸ τὴ

20. Α.Ν.Κ., *Συμβολαιογραφικά*, φάκ. Κ.555, βιβλίον 2, φφ. 11r-12v.

21. Σπ. Παπαγεώργιος, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κερκύρας ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ νῦν*, Κέρκυρα 1920, σ. 206.

22. Α.Ν.Κ., *Συμβολαιογραφικά*, φάκ. Ο.2, βιβλίον 16, φφ. 44(294)r-45(295)r.

23. Ὁ ναὸς βρισκόταν στὸ βουργο τοῦ Χάνδακα, κοντὰ στὰ σφαγεῖα καὶ ἦταν παλαι-

Μάξιω, θυγατέρα και κληρονόμα του Νικολάου Σαραντάρη και κληρονόμα του αδελφού της Όδηγητριανού, τόπο πάνω από το πηγάδι «τις Πρεκνίς», για να κτίσει την εκκλησία.²⁴ Επίσης έλαβε την απαραίτητη άδεια (δεκρετο και θελιμα) από τον γενικό προβλεπτή θαλάσσης Αντώνιο Μπερνάρδο και άρχισε την οικοδομή. Έφτιαξε τὰ θεμέλια και λίγο τοίχο, πέθανε όμως αιφνίδια χωρίς να αφήσει διαθήκη και έμεινε ή πρεσβυτέρα, ή κυράτζα Μπετίνα, με δύο μικρές θυγατέρες και έναν ενήλικα γιό, τον Νικολάκη Άμοραίο. Άδυνατώντας ή Μπετίνα να αποπερατώσει το χτίσιμο τής εκκλησίας, ως έπίτροπος των ανήλικων παιδιών της και με τή σύμφωνη γνώμη του Νικολάκη, αναζήτησε τρόπο κάλυψης των έξόδων που είχαν γίνει έως εκείνη τή στιγμή, μέσω του Τζουάννε Κουερίνη, ο οποίος ήταν «τενέντες κολονελοσ τον φεουδον κριτικον» και γενικός πληρεξούσιός της, όρισμένος στις 9 Δεκεμβρίου 1672 στις πράξεις του νοταρίου Γιακουμέτου Μαράτου. Βρέθηκε ο επίσης κρητικός Γεώργιος Μόσκος, ο οποίος δέχθηκε να καλύψει τὰ έξοδα και να μπει στη θέση του έκλιπόντος ιερέα, σε ό,τι άφορούσε τις υποχρεώσεις που άπέρρεαν από το συμβόλαιο για τον τόπο που ο ιερέας είχε συνάψει με τήν Μάξιω Σαρανταροπούλα, καθιστάμενος

ότερος του 1320 (Άγγελική Πανοπούλου, *Συντεχνίες και θρησκευτικές αδελφότητες στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Άθήνα - Βενετία 2012, σ. 245 όπου και ή παλαιότερη βιβλιογραφία). Από το 1475 συνδέεται με τήν οικογένεια Άμοραίου (Δαμορόν, Νταμορόν). Τότε παραχωρήθηκε από τον δούκα τής Κρήτης στον ιερέα Άνδρέα Νταμορό, και επικυρώθηκε το 1481 από τον δόγη τής Βενετίας, το δικαίωμα να τελει στον ναό και να καρπώνεται μέρος των εισοδημάτων του, Μ. Μανούσακας, «Βενετικά έγγραφα αναφερόμενα εις τήν εκκλησιαστικήν ιστορίαν τής Κρήτης του 14ου-16ου αιώνας (Πρωτοπαπάδες και πρωτοψάλται Χάνδακος)», *Δελτίον τής Ιστορικής και Έθνολογικής Έταιρείας τής Ελλάδος* 15 (1961), 203-204. Έκτοτε ιερωμένα μέλη τής οικογένειας κατείχαν τήν εφημερία του και καρπώνονταν μέρος των εισοδημάτων του. Έτσι ως εφημέριου του ναού, μετά τον Άνδρέα, αναφέρονται ο γιός του Μανουήλ (Μαρία Μονδέλου, «Η δίκη του πρωτοπαπά Άνδρέα Άμοραίου στα πλαίσια των σχέσεων πολιτικής και εκκλησιαστικής εξουσίας του Χάνδακα στα τέλη του 16ου αιώνα», *Άθη Χαρίτων*, έπιμ. Ν. Μ. Παναγιωτάκης, Βενετία 1998, σ. 353 σημ. 11) και στη συνέχεια ο άνεψιός του Μανουήλ ιερέας Άνδρόνικος Άμοραίος (1535) (Μανούσακας, «Βενετικά έγγραφα», σ. 224. Πανοπούλου, *Συντεχνίες*, σ. 265) και ο γιός του Άνδρόνικου Μιχαήλ, ο οποίος άπαντᾷ ως εφημέριος το 1548 και έως τον θάνατό του το 1582 (Πανοπούλου, *Συντεχνίες*, σσ. 264-265). Μετά τον θάνατο του Μιχαήλ, διορίστηκε το 1583 από τον δούκα τής Κρήτης εφημέριος στον ναό ο Γεώργιος Γαλανός (Πανοπούλου, *Συντεχνίες*, σ. 265 σημ. 164), προφανώς προσωρινά, αφού τὰ επόμενα χρόνια ο ναός έμφανίζεται ξανά να εφημερεύεται από μέλη τής οικογένειας Άμοραίου. Από τον Φεβρουάριο του 1589 μαρτυρείται εφημέριος ο μετέπειτα πρωτοπαπάς Άνδρέας Άμοραίος και από το 1606 ο γιός του και διάδοχος στο πρωτοπαπαδικό αξίωμα Μιχαήλ (Μονδέλου, «Η δίκη του πρωτοπαπά Άνδρέα Άμοραίου», σ. 353 σημ. 11). Το 1635 εφημέριος και κτήτορας ήταν ο ιερέας Ίωάννης Άμοραίος (Πανοπούλου, *Συντεχνίες*, σ. 246). Πιθανόν γιός του Ίωάννη είναι ο Μιχαήλ, τον οποίο συναντήσαμε στην πράξη μας.

24. Το συμβόλαιο, σύμφωνα με τήν πράξη, είχε συντάξει ο νοτάριος Ίωάννης Καπέλος. Η αναζήτηση του συμβολαίου στα κατάστιχα του νοταρίου δεν απέδωσε καρπούς.

(νοικοκύρης και ἐξουσιαστής). Σκοπὸς τοῦ Γεωργίου ἦταν νὰ τελειώσει τὴν ἐκκλησίαι καὶ νὰ βάλει σὲ αὐτὴν ὡς ἐφημέριον τὸν γιό του τὸν ἱεροδιάκονο, μόλις θὰ γινόταν ἱερομόναχος. Τὸ ὕψος τῶν ἐξόδων ποὺ εἶχε κάνει στὴν οἰκοδομὴ ὁ ἱερέας Ἀμοραῖος ἐκτιμήθηκε στὰ 110 ἀσημένια ρεάλια, τὰ ὁποῖα ὁ Γεώργιος κατέβαλε στὸν Νικολάκη ἐνώπιον τῶν μαρτύρων Φραντζέσκου Καλέργη τοῦ ποτὲ παπα Νικολάου, Τζώρτζη Πατζοῦ τοῦ Μάρκου καὶ τοῦ Τζουάνε Δαφερέρα τοῦ Μάρκου. Τὴν ἴδια στιγμὴ ἡ Μπετίνα καὶ ὁ Νικολάκης ἔδωσαν στὸν Γεώργιο καὶ ἀφίερωσαν στὸν ναὸ τὴν «αγιαν ἰκονα τις κირιας τον ἀγγελον που τιν ἰφεραν ἀπο τιν Κριτι» μαζί με τὸ ἀσήμι της,²⁵ γιὰ νὰ δοθεῖ στὴν ἐκκλησίαι ἡ ὀνομασία Κυρία τῶν Ἀγγέλων.

Μὲ τὴν παραπάνω πράξη ἐγινε ἡ ἀρχὴ τῆς σύνδεσης τῆς κρητικῆς οἰκογένειας Μόσκου μετὰ τὸν ναὸ τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων στὴν Κέρκυρα. Στὸ ἀμέσως ἐπόμενο διάστημα ὁ Γεώργιος Μόσκος ἀσχολήθηκε μετὰ τὴν ἀποπεράτωση τοῦ ναοῦ. Δύο μέρες μετὰ τὴ συνάψη τοῦ πρώτου συμβολαίου, στίς 5 Ἰανουαρίου 1673, συμφώνησε μετὰ τοὺς κτίστες Γεωργιλᾶ Ἀσπρέα καὶ Γιῶργο Σαλιτζὰ νὰ κτίσουν τὸν ναὸ καὶ μετὰ τὸν λιθοξόο (ταλιαπιέρα) Γιανᾶ Βέργη νὰ κόψει καὶ νὰ φτιάξει τις πέτρες.²⁶ Ἐννέα μῆνες μετὰ, ὁ ναὸς ἦταν ἔτοιμος καὶ στίς 17 Σεπτεμβρίου ὁ Γεώργιος Μόσκος συνέταξε ἄλλο συμβόλαιο μετὰ τὸν κτίστη Γεωρ-

25. Ἡ εἰκόνα τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων, ποὺ ἡ χήρα τοῦ ἱερέα Ἀμοραίου δώρησε στὸν Γεώργιο Μόσκο, κοσμοῦσε ἄλλοτε τὸν ὀμώνυμο ναὸ τοῦ Χάνδακα καὶ μεταφέρθηκε ἀπὸ τὸν ἱερέα Ἀμοραῖο στὴν Κέρκυρα ὅταν πῆρε τὸν δρόμο τῆς προσφυγιάς. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ τὴν ἴδια εἰκόνα, τὴν ὁποῖα ἡ ὀμώνυμη ὀρθόδοξη ἀδελφότητα, ποὺ λειτουργοῦσε στὸν ναὸ ἀπὸ τὸν 14ο ἕως καὶ τὸ τέλος τοῦ 16ου αἰῶνα (Πανοπούλου, *Συντεχνίες*, σσ. 245, 247), εἶχε καλύψει μετὰ πολυτίμες ἀργυρῆς ἐπενδύσεις, τις ὁποῖες θὰ ἔπαιρνε σὲ περίπτωσι ποὺ ὁ ναὸς θὰ ἔπαινε νὰ ἀποτελεῖ τὴν ἔδρα της, ὅπως συμφωνήθηκε τὸ 1552 ἀνάμεσα στὴν ἀδελφότητα καὶ στὸν τότε ἐφημέριον τοῦ ναοῦ Μιχαῖλ Ἀμοραῖο (Πανοπούλου, *Συντεχνίες*, σσ. 266-267). Ἡ μετέπειτα τύχη τῆς εἰκόνας δὲν εἶναι γνωστὴ. Ἀπὸ τὴν ἐπιτόπια ἐρευνα στὸν ναὸ τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων διαπιστώθηκε ὅτι ἡ εἰκόνα δὲν βρισκόταν ἐκεῖ. Σήμερα στὴ θέση τῆς ἐφέστιας εἰκόνας ὑπάρχει εἰκόνα δυτικότερη, φιλοτεχνημένη μετὰ τὸ 1810, σύμφωνα μετὰ σημεῖωμα στὸ κάτω δεξιὸ μέρος τῆς εἰκόνας, ἀπὸ ζωγράφου τὸ ὄνομα τοῦ ὁποῖου δὲν κατόρθωσα νὰ διαβάσω μέσα ἀπὸ τὸ τζάμι ποὺ τὴν καλύπτει. Στὸ ἐρώτημα τί ἀπέρινε ἡ εἰκόνα τοῦ Ἀμοραίου, ἡ ὁποῖα ταξίδεψε ἀπὸ τὴν Κρήτη ἕως τὴν Κέρκυρα, ἀπάντησι πιθανὸν δίνει ἡ σημερινὴ θέση τοῦ ναοῦ στὸ ἐνοριακὸ πλῆγμα τῆς πόλης. Ὁ ναὸς εἶναι ἐνοριακὸ παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου. Αὐτὸ τὸ ἐπισημαίνω διότι σήμερα στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου φυλάσσεται ἡ εἰκόνα ἑθρονος βρεφοκρατούσας Θεοτόκου μετὰ τὸν τίτλο «Κυρία τῶν Ἀγγέλων», διαστάσεων 120x77x3 ἐκ., ἡ ὁποῖα κατὰ τὸν Π. Βοκοτόπουλο ἔχει φιλοτεχνηθεῖ γύρω στὸ 1500 καὶ ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴ ταυτίζεται μετὰ τὸν κύκλο τοῦ Ἀνδρέα Ρίτζου (Π. Βοκοτόπουλος *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 25 (1970), Β2, 340 πίν. 290 καὶ Π. Βοκοτόπουλος, *Εἰκόνας τῆς Κέρκυρας*, Ἀθῆνα 1990, σσ. 24-25 καὶ εἰκόνα 15). Δὲν γνωρίζω πῶς ἔφτασε ἡ εἰκόνα στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου, εἶναι ὅμως ἐξαιρετικὰ πιθανὸν νὰ ἔχει μεταφερθεῖ ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων, μετὰ τὴ μετατροπὴ του σὲ ἐνοριακὸ παρεκκλήσι.

26. Α.Ν.Κ., *Συμβολαιογραφικά*, φάκ. Ο.2, βιβλίον 16, φ. 47r-v.

γιλᾶ Ἀσπρέα γιὰ τὴν κατασκευή τοῦ καμπαναριοῦ ἕως τὸ ὕψος τῆς κολόνας.²⁷

Τὸ κτητορικό δικαίωμα στὸν ναὸ πέρασε ἀπὸ τὸν Γεώργιο στοὺς δύο ἰερωμένους γιούς του, τὸν Στέφανο καὶ τὸν Συμεών, ὁ ὁποῖος μὲ τὴ διαθήκη του τῆς 4ης Φεβρουαρίου 1715 ἄφησε καθολικὸ κληρονόμο του στὸ μερίδιό του στὸν ναὸ καθὼς καὶ σὲ ἕ,τι ἄλλο κατεῖχε τὸν ἀδελφὸ του Ἰωάννη καὶ μετὰ τὸν θάνατο αὐτοῦ τὸν γιὸ τοῦ Ἰωάννη τὸν Ἀντωνάκη καὶ τοὺς ἀρσενικούς ἀπογόνους του, καὶ ἐφόσον δὲν ὑπῆρχαν ἄρρενες ἀπόγονοι, στὰ θήλεα ἀπὸ τὴ γραμμὴ τοῦ Ἀντωνάκη. Ἄν ὁ Ἀντωνάκης πέθαινε χωρὶς ἀπογόνους, ὄριζε νὰ κληρονομοῦν τὰ ἄλλα παιδιὰ τοῦ Ἰωάννη. Εἰδικὰ γιὰ τὸν ἀνεψιὸ του τὸν Δημητράκη, γιὸ ἐπίσης τοῦ Ἰωάννη, ὄριζε ὅτι ἂν ἀποφάσιζε νὰ ἔλθει καὶ νὰ μείνει στὴν Κέρκυρα, τότε νὰ ἔχει μερίδιο καὶ δικαίωμα νὰ κατοικήσει στὸ σπίτι του, διαφορετικά, φεύγοντας, τὰ πάντα νὰ μένουν στὸν Ἀντωνάκη. Ἄν δὲν ὑπῆρχαν ἀπόγονοι οὔτε ἀπὸ τὸν Ἀντωνάκη οὔτε ἀπὸ τὸν Δημητράκη, τότε ὀρίζονταν ὡς κληρονόμοι στὴν περιουσία καὶ στὸν ναὸ, οἱ ἀνεψιοὶ του οἱ Μεγαλογένηδες.²⁸

Ἡ περαιτέρω διερεύνηση τῆς παρουσίας τῆς οἰκογένειας Μόσκου στὴν πόλη τῆς Κέρκυρας ἀποκάλυψε ἐπίσης τὴ σχέση της μὲ τὸν ναὸ τῆς Ὑ. Θ. Σπηλαιώτισσας. Στὰ κατάστιχα τοῦ ἀρχείου τῆς ἀδελφότητος τοῦ ναοῦ ἀπαντᾷ ὁ Γεώργιος-Γιῶργης-Τζῶρτζης Μόσκος ὡς ἀδελφός, χωρὶς δήλωση πατρωνύμου καὶ τόπου καταγωγῆς. Τὸ ὄνομά του ἀπαντᾷ ἀπὸ τὸ 1657 ἕως καὶ τὸ 1678 σχεδὸν κάθε χρόνο στοὺς καταλόγους ὅπου σημειώνονται οἱ ἀδελφοὶ καὶ ἐνορίτες ποὺ «ἔπιασαν» κερὶ τὴν ἡμέρα τῆς Λαμπρῆς.²⁹ Τὰ ἔτη 1673-1678 διετέλεσε «κουβερναδοῦρος» τῆς ἀδελφότητος.³⁰ Πέθανε λίγο πρὶν ἀπὸ τὴς 20 Ὀκτωβρίου 1678, ἀφοῦ τὴν ἡμέρα αὐτὴ συνάχθηκε ἡ ἀδελφότητα γιὰ νὰ ἐκλέξει τὸν ἀντικαταστάτη του στὸ ἀξίωμα τοῦ «κουβερναδοῦρου».³¹

Στοὺς καταλόγους τῶν ἀδελφῶν ἀπαντᾷ ἐπίσης ὁ Μανώλης Μόσκος. Γιὰ πρώτη φορὰ ἐμφανίζεται τὸ 1672 μαζὶ μὲ τὸν Τζῶρτζη Μόσκο, χωρὶς νὰ δηλώνεται ἡ πιθανὴ συγγενεία τους³² καὶ στὴ συνέχεια ἄλλες δύο φορές: στίς 14 Ἀπριλίου 1680 πληρῶνει καθυστερημένα τὸ κερὶ τῆς Λαμπρῆς, ὥστε νὰ μπορέσει νὰ συμμετάσχει στὴ σύναξη τῆς ἀδελφότητος³³ καὶ τὸ 1685 περιλαμβάνεται μετὰξὺ ἐκείνων ποὺ «ἔπιασαν» τὸ κερὶ τῆς Ἀνάστασης.³⁴

27. Ὁ.π., φάκ. Ο.2, βιβλίο 18, φ. 47r.

28. Ὁ.π., φάκ. Κ.488, φφ. 191β-192v.

29. Ἀρχεῖο Ὑ. Θ. Σπηλαιώτισσας Κέρκυρας (στὸ ἐξῆς: Α.Υ.Θ.Σ.Κ.), βιβλίο 3, φφ. 49r, 51r, 52r, 61r, 216r, 221v, 226r, 250r, 252r-v, 254r, 255r, 256r, 260r, 264v. Βλ. καὶ βιβλίο 4, φ. 5v.

30. Ὁ.π., βιβλίο 3, φφ. 34r, 257r, 262r-v, 264v. Βιβλίο 4, φ. 4r.

31. Ὁ.π., βιβλίο 3, φ. 265v καὶ βιβλίο 4, φ. 6v

32. Ὁ.π., βιβλίο 3, φ. 255r.

33. Ὁ.π., βιβλίο 4, φ. 10r.

34. Ὁ.π., βιβλίο 4, φ. 35r.

Θεωρώ ότι ο Τζωρτζης Μόσκος, αδελφός της Ύ. Θ. Σπηλαιώτισσας, ταυτίζεται με τον κρητικό Γεώργιο Μόσκο και ότι ο Μανόλης θα πρέπει να ταυτιστεί με τον γιό του. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο που εμφανίζεται κυρίως μετά τον θάνατο του Γεωργίου. Η ταύτιση των προσώπων ενισχύεται επίσης από την ταυτότητα του κατόχου του τάφου αρ. 90 στο ταφολόγιο του ναού που συντάχθηκε το 1745, όπου, κάτω από τον αριθμό σημειώνεται: «Αδελφος ιερομόναχος Μοσκος τορα ο ποτε. Ποσεσο απο τίν κληρονομία του ποτε sr Στελιου Μεγαλογενι και απο τον sr Ιωαννη Κασιματη, η οπι εμπλοταρανε τον εφημεριον στους 1728».³⁵ Δεν χωρεί αμφιβολία ότι ο «ιερομόναχος Μόσκος» είναι ο Συμεών, κληρονόμος του πατέρα του και των αδελφών του και στο συναδελφικό δικαίωμα στον ναό,³⁶ οι δε κάτοχοι του τάφου είναι οι γνωστοί από τις παραπάνω περιγραφείς διαθήκες κληρονόμοι των Μόσκων, για τους οποίους θα γίνει ειδικότερος λόγος παρακάτω. Αν όντως η ταύτιση είναι ορθή, τότε τα στοιχεία που αφορούν τον Γεώργιο Μόσκο, προσδιορίζουν κατά προσέγγιση τον χρόνο εγκατάστασής του στην Κέρκυρα, πριν από το 1657, και ορίζουν με ακρίβεια τον χρόνο θανάτου του, στον Όκτώβριο του 1678.

Ἡ οἰκογένεια Μόσκου

Το νέο αρχαιολογικό υλικό που προστέθηκε αποκαλύπτει τα μέλη της ρεθυμνιώτικης οικογένειας Μόσκου, αποκαθιστά τις συγγενικές τους σχέσεις, φωτίζει τη διαδρομή της οικογένειας από το Ρέθυμνο, στη Ζάκυνθο, στην Κέρκυρα και στη Βενετία, καθώς και την πορεία των μελών της τόσο την προσωπική όσο και την καλλιτεχνική.

Μέλη της οικογένειας Μόσκου εγκαταστάθηκαν στην Κέρκυρα και στη Ζάκυνθο μετά την απώλεια του Ρεθύμνου, στην πολιορκία του οποίου το 1646 χάθηκαν οι γιοι του Τζουάννε Μόσκου, τα αδέρφια Ιωάννης, Μάρκος και Έμ-

35. Ο.π., βιβλίο 19, φ. 16ν. Στο ίδιο σημείο σημειώνεται επίσης: «να μιμονεβετε Θεοδοσιος Παρασκεβου». Από την έρευνα του αρχείου της αδελφότητας προκύπτει η ύπαρξη ενός Θεοδοσίου Μόσκου ή Μόσκου κατά τα έτη 1570 και έξης. Όσο για την Παρασκευου, αυτή είναι η σύζυγος του Άντζελου Μόσκου, η οποία στις 28 Σεπτεμβρίου 1598 συνέταξε τη διαθήκη της και όρισε να δίνεται στην εκκλησία του Αγίου Βλασίου όπου επρόκειτο να ταφεί, μία ξέστα λάδι κάθε χρόνο (ό.π., βιβλίο 1, φφ. 134ν-135r). Δεν πρόκειται επομένως για μέλη της οικογένειας Μόσκου που μελετάμε. Η αναγραφή των ονομάτων τους στη θέση αυτή οφείλεται μάλλον σε άγνοια του συντάκτη, για τις οικογενειακές καταβολές του «ιερομόναχου Μόσκου», αλλά και στην ανάγκη να αναγραφούν τα δύο ονόματα, τα οποία ήταν γραμμένα στα δίπτυχα του ναού.

36. Για τον κληρονομικό χαρακτήρα του συναδελφικού δικαιώματος βλ. Σπ. Καρύδης, *Ορθόδοξες αδελφότητες και συναδελφικοί ναοί στην Κέρκυρα (15ος-19ος αι.)*, Αθήνα 2004, σ. 315 έξης.

μανουήλ, ό δέ Γεώργιος τραυματίστηκε.³⁷ Όπως φάνηκε από τις πηγές που παρουσιάσαμε, στο δεύτερο μισό του 17ου αιώνα ή ευρύτερη οικογένεια αποτελούνταν από τά παιδιά και τούς απογόνους του Τζουάννε, τόν ζωγράφο Ήλία-Λέο Μόσκο με τά παιδιά του, τόν Τζώρτζη και τή Μαρία, και τόν Γεώργιο Μόσκο με τά παιδιά του, τόν Ίωάννη, τόν Μανόλη, τόν Στέφανο, τόν Λέο, τόν Συμεών, τή Ζαμπέτα, τή Φραντζεσκίνα και τήν Καλίτσα. Σε αυτά θά πρέπει νά προστεθούν τά έγγονια του Γεωργίου, παιδιά του Ίωάννη, ό Αντώνιος και ό Δημήτριος.

Άπό τά παιδιά του Γεωργίου, ό Ίωάννης και ό Λέος ταυτίζονται με τούς όμώνυμους ζωγράφους. Για τόν πρώτο οί νέες πληροφορίες είναι σαφείς και δέν επιδέχονται άμφισβήτησης, για τόν δεύτερο όλα τά στοιχειά συγκλίνουν προς τήν ταύτισή του, παρότι στίς κερκυραϊκές πηγές δέν δηλώνεται ή επαγγελματική του ιδιότητα. Άς δούμε όμως τις πληροφορίες που είναι γνωστές για τó κάθε μέλος τής μεγάλης αυτής οικογένειας και πώς οί σκόρπιες και κάποτε άσαφείς πληροφορίες συνδυάζονται με τις νέες.

Ό Ήλιος Μόσκος

Στή βιβλιογραφία σημειώνεται ως Ήλιος ή Ήλιού, και ή καλλιτεχνική του δραστηριότητα εκτείνεται από τó 1649 έως τó 1687.³⁸ Πρόκειται για τόν Ήλία-Λέο, γιό του Τζουάννε-Ίωάννη από τó Ρέθυμνο,³⁹ όπως προκύπτει από

37. Οί πληροφορίες από Καραθανάση, *Ή Φλαγγίνιος Σχολή*, σσ. 109-110, ό όποιος παραπέμπει σε άνέκδοτα έγγραφα του βενετικού άρχείου τών έτών 1683 και 1684 που άφορούν στόν Στέφανο Μόσκο και στήν παραχώρηση σε αυτόν τής επικαρπίας τών προσόδων τής πρώτης δημόσιας μονής που θά έμενε κενή στήν Κέρκυρα.

38. Καλογερόπουλος, «Τοιχογραφίαι», 468, 469, 475-476 σημ. 7· Σισιλιάνος, *Έλληνες άγιογράφοι*, σσ. 143-151· Procoriou, *La peinture religieuse*, σσ. 42-46· Ευγγόπουλος, *Σχεδιάσμα*, σσ. 241-243. Ή παλαιότερη θέση του Ν. Καλογερόπουλου ότι τó πρωϊμότερο έργο του έφερε χρονολογία 1634 και υπήρχε στόν Άγιο Ίωάννη Πρόδρομο στο Κάστρο Ζακύνθου, διορθώθηκε από τόν Ευγγόπουλο, ό όποιος σημειώνει ότι τó έργο, τó όποιο διασώθηκε από τήν καταστροφή του 1952, φέρε χρονολογία 1684 (ό.π., σ. 243).

39. Ό Α. Ζώης παρέχει δύο έκδοχές τής οικογένειας του Ήλία. Στήν μία, αυτός ήταν γιός του ποτέ Τζουάννε υιού Λοΐζου και καταγόταν από τó Ρέθυμνο (Ζώης, *Λεξικόν*, σ. 434· βλ. και Κονόμος, *Κρητικοί*, σ. 46). Τó όνομα του παππού του, τó όποιο δέν προκύπτει από τά γνωστά για τόν Ήλία Μόσκο έγγραφα, όφείλεται στήν άτεκμηρίωτη ταύτιση του Ίωάννη Μόσχου ποτέ Λοΐζου, ό όποιος άπαντά στα νοταρικά έγγραφα τής Ζακύνθου περί τó 1580 (Ζώης, «Βιογραφιών συμπληρώσεις. Μόσχοι», τεύχος 20, 7), με τόν πατέρα του Ήλία. Στή δεύτερη, από τόν ρεθυμνιώτη Λέο Μόσκο γεννήθηκαν ό Γεώργιος και ό Τζουάννης, ό όποιος απέκτησε δύο τέκνα, τόν Γεώργιο και τόν Ήλία-Λέο (Ζώης, «Βιογραφιών συμπληρώσεις. Μόσχοι», τεύχος 20, 7). Ό Σισιλιάνος και ό Προκοπίου σημειώνουν τήν κρητική καταγωγή του (ό Σισιλιάνος μάλιστα, ακολουθώντας τόν Ζώη, σημειώνει ότι ήταν Ρεθύμιος, γιός του Τζουάννε), δέν παραλείπουν πάντως νά σημειώσουν και τήν άλλη άποψη που τόν ήθελε Πελοποννήσιο, με καταγωγή από τó Ναύπλιο και συγγενή τών τοιχογράφων

τις διαθήκες του. Συνέταξε πρώτη διαθήκη τὸ 1653, τὴν ὁποία στὴ συνέχεια ἀκύρωσε. Ἡ ταύτιση τοῦ διαθέτη μὲ τὸν Ἡλία στηρίζεται πέραν τοῦ ὀνόματος καὶ στὸν ἰδιαιτέρο τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὀρίζει τὰ τῆς ταφῆς του στὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Λαγκάδας.

Ἀπὸ τὴ διαθήκη του τῆς 12ης Ὀκτωβρίου 1666 ἔγινε γνωστὸ τὸ πατρώνυμο, ἡ καταγωγή, ἡ οἰκογενειακὴ του κατάσταση, ἡ ἐμπορικὴ του δραστηριότητα καὶ οἱ δοσοληψίες του, οἱ ὁποῖες πέρα ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο ἐκτείνονταν καὶ στὴν Κέρκυρα. Τότε, τὸ 1666, ἄρρωστος καὶ ἄγαμος, εἶχε ἀφήσει γενικὸ κληρονόμο του τὸν ἀδελφὸ του Γεώργιο ποὺ ζοῦσε στὴν Κέρκυρα καὶ κληροδότησε χρηματικὰ ποσὰ σὲ διαφόρους, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους καὶ στὴν ἀνεψιὰ του Καλίτσα, μικρὴ κόρη τοῦ ἀδελφοῦ του, ὅρισε μάλιστα νὰ τὰ διαχειρίζεται, ἕως ὅτου παντρευόταν, ὁ ἀνεψιὸς του Νικολὸς Κασιμάτης ἀπὸ τὰ Κύθηρα («τζιριγώτης»), ποὺ διέμενε στὴν Κέρκυρα. Σὲ περίπτωσι θανάτου τῆς Καλίτσας, μέρος τῶν χρημάτων θὰ πῆγαινε στὶς ἄλλες δύο ἀνεψιές του, κόρες τοῦ Γεωργίου, τὴ Ζαμπέτα καὶ τὴν Φραντζεσσίνα.

Στις 9 Νοεμβρίου 1677 νυμφεύθηκε τὴν Αἰκατερίνη Γρυπάρη μὲ τὴν ὁποία ἀπόκτησε δύο παιδιά, τὴ Μαρία καὶ τὸν Τζώρτζη.⁴⁰ Στις 8 Ἰανουαρίου 1687 μὲ τὴ νέα διαθήκη του ἄφησε ὡς κληρονόμους του τὰ δύο παιδιά του καὶ ὡς ἐπιτρόπους τοὺς δύο ἀνεψιούς του, τὸν Μανόλη ποὺ ἔμενε στὴν Κέρκυρα καὶ τὸν Λέο ποὺ ζοῦσε στὴ Βενετία. Πέθανε στις 26 Ἰανουαρίου 1687.⁴¹

Ὁ Ἡλίας-Λέος ἔζησε μόνιμα στὴ Ζάκυνθο. Ἀναφορικὰ μὲ τὴ μετάβαση ἢ τὴ διαμονή του στὴ Βενετία, ὁ Σισιλιάνος καὶ ὁ Ξυγγόπουλος τὴν ἀποκλείουν, ἐπικαλούμενοι ἔλλειψη μαρτυριῶν,⁴² δὲν λαμβάνουν ὅμως ὑπόψη ἢ ὑποβαθμίζουν τὶς πληροφορίες τοῦ Ζώη καὶ κυρίως τὶς μαρτυρίες ποὺ ὁ ἴδιος παρέχει στὶς δύο διαθήκες του, οἱ ὁποῖες ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἐκεῖ παρουσία καὶ διαμονή του. Ὅπως εἶδαμε, στις 6 Μαΐου 1661 ὁ Ἡλίας εἶχε ὀρίσει ἐπίτροπό του στὴ Ζάκυνθο ἐπειδὴ προγραμματίζει νὰ ταξιδέψει στὴ Βενετία. Ἐπίσης στὴ διαθήκη τοῦ 1666, ἀναφέρεται στὴν κασέλα ποὺ εἶχε ἀφήσει στὸν μητροπολίτη Μελέτιο Χορτάτση («ποῦ ἠύρισκεται εἰς τὴν Βενετίαν») τὸ περιεχόμενον τῆς ὁποίας ἀνέθεσε σὲ αὐτὸν νὰ τὸ μοιράσει. Στὴ δεύτερη, τοῦ 1687, κάνει λόγο γιὰ τὴν ὑπαρξὴ διαθήκης, ποὺ εἶχε συντάξει στὴ Βενετία, τὴν ὁποία ἀκυρώνει. Τὰ στοιχεῖα αὐτά, παρότι λείπει ἢ ὁποιαδήποτε ἀναφορὰ τοῦ ὀνόματός του στὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότη-

Μόσχων. Οἱ παλαιότεροι βιογράφοι του, ἀπορρίπτοντας τὶς θέσεις τοῦ Ζώη καὶ τὴν προφανῆ ταυτότητα τοῦ Ἡλία καὶ τοῦ Λέου στις δύο διαθήκες τοῦ 1666 καὶ 1687, δηλώνουν ἄγνοια τοῦ χρόνου θανάτου του (Ξυγγόπουλος, *Σχεδιάσμα*, σ. 241).

40. Ζώης, «Βιογραφιῶν συμπληρώσεις. Μόσχου», τεύχος 20, 7· ὁ ἴδιος, *Λεξικόν*, σ. 43· ὁ ἴδιος, «Κρητικαὶ σελίδες», 216.

41. Πρβλ. Χατζηδάκης, *Ἑλληνες ζωγράφοι*, τ. 1, σσ. 198-199.

42. Ξυγγόπουλος, *Σχεδιάσμα*, σ. 242 καὶ σημ. 3.

τας,⁴³ επιτρέπουν κατά προσέγγιση τὸν προσδιορισμὸ τοῦ χρόνου διαμονῆς του στὴ Βενετία γύρω στὸ καλοκαίρι καὶ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1661, λαμβάνοντας ὑπόψη ὅτι τὸν Γενάρη τοῦ 1662 βρισκόταν ξανά στὴ Ζάκυνθο ὅπου καὶ συμβάλλεται. Τότε ὁ Μελέτιος Χορτάτσης διένυε ἤδη τὸν τρίτο χρόνο τῆς ἀρχιερατείας του στὴ μητρόπολη Φιλαδελφείας.⁴⁴ Ὁ Ἡλίας προφανῶς πραγματοποίησε καὶ δεύτερο ταξίδι στὴ Βενετία, ὅποτε καὶ συνέταξε τὴν ἀναφερόμενη τὸ 1687 διαθήκη του. Τὸ ταξίδι αὐτὸ καὶ ἡ σύνταξη τῆς διαθήκης ἔγιναν μετὰ τὸ 1666, ἀφοῦ στὴ διαθήκη τοῦ ἔτους ἐκεῖνου δὲν ἀκυρώθηκε καμία προγενέστερη διαθήκη.

Ἀναφορικά με τὴν καλλιτεχνικὴ τὴν δραστηριότητα, θεωρῶ ὅτι θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ σὲ αὐτὸν α) ἡ εἰκονογράφηση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀνάληψης στὸ Ληξούρι καὶ β) ἡ διδασκαλία τῆς ζωγραφικῆς στὸν Παναγιώτη Δοξαρά.

Τὸ 1908 ὁ Λ. Ζῶης ἔδωσε τὴν πληροφορία ὅτι ὁ Παναγιώτης Δοξαράς μαθήτευσε στὴ Ζάκυνθο κοντὰ στὸν ἀγιογράφο «Λέοντα Μόσχο» καὶ παρέθεσε ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ συμβόλαιο τὸ ὁποῖο συντάχθηκε τὴν 1η Μαρτίου 1685 στὸν νοτάριο Κωνσταντῖνο Νοβάκο, ἀνάμεσα στὸν πατέρα τοῦ Παναγιώτη, Νικόλαο Δοξαρά, καὶ στὸν ζωγράφο. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ κείμενο, ἡ συμφωνία ἔγινε μετὰ τὸν ζωγράφο «Λέο Μόσχο», ὁ ὁποῖος ὑπογράφει μετὰ τὸν τρόπο αὐτὸ τὴν πράξη.⁴⁵ Στηριζόμενοι στὸν τύπο τοῦ ὀνόματος τοῦ ζωγράφου καὶ διακρίνοντας τὸν ἀπὸ τὸν Ἡλία, οἱ μεταγενέστεροι μελετητὲς ἀπέδωσαν τὴ μαθητεία στὸν Λέοντα-Λέο Μόσχο.⁴⁶ Τὸ 1962, ὁ Μ. Χατζηδάκης, στηριζόμενος στὶς πληροφορίες τοῦ Μέρτζιου γιὰ τὴν παρουσία του ζωγράφου Λέοντος-Leo Μόσκου κατὰ τὸ 1685 στὴ Βενετία καὶ στὴν ἡλικία τοῦ Δοξαρά (ὁ ὁποῖος ἦταν τότε 23 ἐτῶν), διατύπωσε τὶς ἀμφιβολίες του γιὰ τὴν ὀρθότητα τοῦ χρόνου τῆς σύμβασης καὶ πρότεινε τὴ χρονικὴ μετάθεση τῆς σύμβασης γύρω στὸ 1670 ἐπισημαίνοντας ὅτι τότε ὁ Λέος βρισκόταν στὴ Ζάκυνθο.⁴⁷ Ὁ ἴδιος τὸ 1987,

43. Ἡ πιθανότητα νὰ ἀναφέρεται σὲ αὐτὸν κάποια ἀπὸ τὶς πληροφορίες οἱ ὁποῖες ἀφοροῦν τὸν «Leo» Μόσχο δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ, εἶναι ὅμως πρακτικὰ ἀδύνατο νὰ διαχωριστοῦν οἱ πληροφορίες.

44. Ὁ Μελέτιος Χορτάτσης ἐκλέχθηκε στὶς 25 Μαρτίου 1657 καὶ χειροτονήθηκε μετὰ τὶς 29 Μαρτίου 1658. Γιὰ τὴν ἐκλογή καὶ τὴ χειροτονία βλ. Μ. Ι. Μανούσκακας, «Συλλογὴ ἀνεκδότων ἐγγράφων (1578-1685) ἀναφερομένων εἰς τοὺς ἐν Βενετία μητροπολίτας Φιλαδελφείας», *Θησαυρισματα* 6 (1969), 80-82.

45. Ζῶης, «Βιογραφίῶν συμπληρώσεις. Δοξαράς-Μόσχος», 39-40.

46. Βλ. Καλογερόπουλος, «Τοιχογραφίαι», 468, 470· Σισιλιάνος, *Ἑλληνες ἀγιογράφοι*, σ. 152· Procopiou, *La peinture religieuse*, σσ. 68 καὶ 94-96· Ευγγόπουλος, *Σχεδιάσμα*, σ. 335· Π. Ροντογιάννης, «Ἡ χριστιανικὴ τέχνη στὴ Λευκάδα», *Ἐπετηρὶς τῆς Ἑταιρείας Λευκαδικῶν Μελετῶν* 3 (1973), 244· Ἄλκ. Χαραλαμπίδης, *Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς ἐφτανησιώτικης ζωγραφικῆς τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰώνα*, Ἰωάννινα 1978, σ. 27.

47. Chatzidakis, *Icones*, σ. 125 σημ. 2. Ἡ παρουσία τοῦ Λέου κατὰ τὸν Χατζηδάκη προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀναγραφή τοῦ ὀνόματός του στὰ δίπτυχα τῆς πρόθεσης τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῶν Καλογραϊῶν, πού εἶχε ἰδρυθεῖ τὸ 1669.

βιογραφώντας τον Δοξαρά, στον πρώτο τόμο του έργου «Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση», δέχεται το 1685 ως χρόνο έναρξης τής μαθητείας του στον Λέο Μόσκο.⁴⁸ Αντίθετα στο βιογραφικό σημείωμα του Λέου Μόσκου, στον δεύτερο τόμο του έργου που εκδόθηκε το 1997, επανέρχεται στην προηγούμενη θέση του και προτείνει εκ νέου τη χρονική μετάθεση τής σύμβασης γύρω στο 1670, διότι το 1685 ο ζωγράφος Λέος Μόσκος βρισκόταν στη Βενετία.⁴⁹

Στην παραπάνω υπόθεση δεν λαμβάνονται υπόψη τρία πράγματα: το περιεχόμενο τής σύμβασης, το χρονικό εύρος τής δραστηριότητας του συντάκτη τής σύμβασης νοταρίου Κωνσταντίνου Νοβάκου, ή ταυτόχρονη δράση στον βενετοκρατούμενο χώρο και ειδικά στη Ζάκυνθο δύο ζωγράφων που χρησιμοποιούν το όνομα «Λέος», ο ένας εναλλακτικά με το Ήλιος, και ο άλλος αποκλειστικά. Κατ' αρχάς, ακόμη και αν γίνει δεκτή ως λανθασμένη ή χρονολογία, δύσκολα θα μπορούσε να γίνει δεκτή ή μετάθεση του χρόνου σύμβασης γύρω στο 1670, όταν δηλαδή ο Π. Δοξαράς ήταν μόλις 8 χρονών.⁵⁰ Η σύμβαση, όπως είναι διατυπωμένη, δεν μπορεί να αφορά ένα οκτάχρονο παιδί, το οποίο δύο χρόνια μετά τη μαθητεία του, δηλαδή στα δέκα του χρόνια, θα εργαζόταν ως συνεργάτης του δασκάλου του και θα μοιραζόταν εξίσου με εκείνον τα προκύπτοντα από την καλλιτεχνική του δραστηριότητα κέρδη. Ο Δοξαράς έπρεπε να είναι ήδη ενήλικας όταν συνάφθηκε ή συμφωνία, ανάλογες άλλωστε συμφωνίες είχε συνάψει ο δάσκαλός του και παλαιότερα με μαθητές τους οποίους λίγο αργότερα όριζε ως επιτρόπους του. Το γεγονός ότι τη συμφωνία συνάπτει ο πατέρας του Δοξαρά, ο Νικόλαος, ο οποίος εμφανίζεται και υπόλογος σε περίπτωση αθέτησης των όρων τής συμφωνίας, φανερώνει απλά ότι ο Παναγιώτης βρισκόταν ακόμη κάτω από την πατρική εξουσία. Πέραν τούτων, το έτος 1670 αποκλείεται λαμβάνοντας υπόψη τη γνωστή περίοδο δράσης του συντάκτη τής σύμβασης νοταρίου Κωνσταντίνου Νοβάκου, ή οποία, εκτείνεται ανάμεσα στις 27 Σεπτεμβρίου 1676 και στις 31 Μαΐου 1711.⁵¹ Το μόνο ισχυρό επιχείρημα που

48. Χατζηδάκης, *Έλληνες ζωγράφοι*, τ. 1, σ. 280.

49. Χατζηδάκης – Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι*, τ. 2, σ. 207. Αναφέρει τον Ζώη, και την έκδοση του 1908, καθώς και τις δικές του παρατηρήσεις του 1962, παραλείποντας τα όσα έγραφε για την ηλικία του μαθητή Δοξαρά.

50. Γεννήθηκε το 1662 και πέθανε στις 12 Φεβρουαρίου 1729 σε ηλικία 67 ετών (*Παναγιώτου Δοξαρά Περί ζωγραφίας χειρόγραφον του αγκισ' Νῆν το πρώτον μετά προλόγον εκδιδόμενον*, εκδ. Σπ. Λάμπρος, Άθήνα 1871, σ. μα). Η αρχαική παραπομπή τής ληξιαρχικής πράξης θανάτου του: Α.Ν.Κ., *Ληξιαρχικὲς Πράξεις Ἐκκλησιῶν*, φάκ. 148 (Άγιος Σπυρίδων, Πόλεως Κέρκυρας), βιβλίο 2, Θάνατοι, φ.χ.ά.

51. Ζώης, *Λεξικόν*, σ. 478. Φ. Μπουμπουλίδης, «Νοτάριοι Ζακύνθου», *Ἐπετηρὶς τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* 8 (1958), 129. Ο χρονικός προσδιορισμός στηρίζεται προφανώς στα σωζόμενα τότε κατάστιχα του νοταρίου, απ' όπου άντλησε ο Ζώης την πληροφορία.

θα μπορούσε ίσως να προβληθεῖ εἶναι ἐκεῖνο τῆς διαμονῆς τοῦ Λέου Μόσκο, κατὰ τὴν περίοδο ἐκεῖνη στὴ Βενετία. Τοῦτο ὅμως εἶναι ἰσχυρὸ μόνον στὴν περίπτωση ποὺ θὰ ταυτιστεῖ ὁ δάσκαλος τοῦ Δοξαρά μὲ τὸν Λέοντα-Λέο Μόσκο, παύει ὅμως νὰ ἔχει νόημα ἂν ὁ δάσκαλος ταυτιστεῖ μὲ τὸν ἄλλο ζωγράφο, τὸν γέροντα τότε Ἡλία-Λέο Μόσκο, ὁ ὁποῖος διέμενε στὴ Ζάκυνθο καὶ δύο χρόνια ἀργότερα συνέταξε τὴ διαθήκη του στὴν ὁποία ἐπιβεβαιώνει τὴν τότε διαμονὴ τοῦ ἀνεψιοῦ του Λέου Μόσκο στὴ Βενετία. Ἄλλωστε καὶ ὁ Ζώης, ὅταν ἔγραφε γιὰ τὸν «Λέοντα», εἶχε πάντα κατὰ νοῦ τὸν Ἡλία-Λέο, ὅπως σημειώσαμε στὴν ἀρχὴ τῆς μελέτης μας.

Ὁ Γεώργιος Μόσκος

Ὅπως εἶδαμε, ἀπὸ τὴ διαθήκη τοῦ Ἡλία Μόσκο τοῦ 1666 προκύπτει ὅτι στὴν Κέρκυρα ζοῦσε ὁ ἀδελφός του Γεώργιος, ἔγγαμος μὲ τρεῖς θυγατέρες, τὴν Καλίτσα, τὴ Ζαμπέτα καὶ τὴ Φραντζεσκίνα καὶ ἕναν ἀνεψιό, τὸν Νικόλαο Κασιμάτη. Στὴ διαθήκη τοῦ 1687 ἀναφέρονται δύο ἀνεψιοὶ τοῦ Ἡλία-Λέου Μόσκο, τὰ ἀδελφία Μανόλης καὶ Λέος, χωρὶς νὰ προσδιορίζεται τὸ ὄνομα τοῦ πατέρα τους.⁵² Μὲ δεδομένη ὅμως τὴν οἰκογενειακὴ κατάσταση τοῦ Ἡλία, ὅπως ἀποτυπώνεται στὶς δύο διαθήκες, δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γιὰ γιουὺς τοῦ Γεωργίου. Κατὰ τὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο, στὰ νοταρικὰ κατὰστιχα τῆς Κέρκυρας καταγράφεται ἡ παρουσία καὶ ἡ δραστηριότητα τοῦ ρεθυμνιώτη Γεωργίου Μόσκο, χωρὶς πατρώνυμο, πατέρα τοῦ Ἰωάννη, τοῦ Λέου, τοῦ Μανόλη, τοῦ Στέφανου καὶ τοῦ Συμεῶν-Σεραφεῖμ. Ἐνας ἐπίσης Γεώργιος Μόσκος ἀπὸ τὸ 1657 ἕως τὸν θάνατό του, τὸ 1678, ἀπαντᾷ ὡς ἀδελφός στὴν ἀδελφότητα τῆς Σπηλαιώτισσας. Δὲν χωρεῖ, νομίζω, ἀμφιβολία ὅτι οἱ πληροφορίες ἀφοροῦν τὸ ἴδιο πρόσωπο. Σημαντικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν ταύτιση ἀποτελοῦν ὁ κοινὸς τόπος καταγωγῆς καὶ ἡ συγγένειά τους μὲ τὸν Νικόλαο Κασιμάτη καὶ τοὺς ἀπογόνους του, γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος παρακάτω. Ὁ Γεώργιος, ὁ ἀδελφός τοῦ Ἡλία, εἶναι λοιπὸν ἐκεῖνος ποὺ ἀνιχνεύεται τὴν ἴδια περίοδο στὶς κερκυραϊκὲς νοταρικὲς πηγές, βρίσκεται ἐγκατεστημένος στὴν Κέρκυρα πρὶν ἀπὸ τὸ 1657, πιθανόν λίγο μετὰ τὸ 1646, διαθέτει «μερτσερίο» στὴν πόλη, δραστηριοποιεῖται στὴν ἀδελφότητα τῆς Σπηλαιώτισσας, ἀγοράζει τὸν ἡμιτελὴ ναὸ τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων, ποὺ βρισκόταν κοντὰ στὸ σπίτι του, καὶ τὸν ἀποπερατώνει γιὰ λογαριασμὸ τοῦ γιοῦ του.

Ἡ ναοδομικὴ δραστηριότητα τοῦ Γεωργίου, ἡ καταβολὴ μετρητῶν καὶ ἡ ταχεῖα οἰκοδόμησις τοῦ ναοῦ, φανερώνουν τὴν οἰκονομικὴ του εὐμάρεια, ἡ ὁποία βεβαιώνεται καὶ ἀπὸ πρᾶξη τῆς 30ῆς Δεκεμβρίου 1673, ἡ ὁποία ἐπιπλέον δεῖ-

52. Ζώης, «Βιογραφιῶν συμπληρώσεις. Μόσκοι», τεῦχος 21, 7· ὁ ἴδιος, «Κρητικαὶ σελίδες», 216-223.

χνει τήν ἀλληλεγγύη μεταξύ τῶν κρητικῶν προσφύγων ποῦ εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στήν Κέρκυρα,⁵³ καί διαφωτίζει κάπως τήν ἐπαγγελματικὴ δραστηριότητα τοῦ Γεωργίου. Ἀπὸ τήν πράξη, ποῦ συντάχθηκε στὸ σπίτι τῆς κυράτζας Μαριέτας Ἀγοραστοπούλας, συζύγου τοῦ μισερ Τζώρτζη Κάβαλου, συνάγεται ὅτι ὁ Τζώρτζης Κάβαλος, εὐρισκόμενος σὲ μεγάλη οἰκονομικὴ στενότητα, ἐπειδὴ τοῦ πήρανε τὸ «λαδι σὶν Ἰστρια κοντραμπαντο», ἐπέστρεψε στήν Κέρκυρα μὲ πολλὰ χρέη. Τότε ὁ Γεώργιος Μόσκος τὸν βοήθησε καὶ τοῦ ἔδωσε «καμποσι σαρδελα που ιχε να παη να τιν εζιταρι», δηλαδὴ νὰ τὴν πουλήσει. Ἐπιπλέον δέχθηκε νὰ βοηθήσει τὴν οἰκογένεια ὅσο ὁ Τζώρτζης θὰ ἔλειπε, δίνοντας στὸ σπίτι ἕξι ρεάλια τὸν μῆνα δανεικά. Συνολικὰ ἔδωσε, χωρὶς ἐνέχυρο, 24 ρεάλια, καὶ μὲ τὴν πράξη αὐτὴ ἡ Μαριέτα ἀναγνώρισε τὸ χρέος ὥστε ὁ Γεώργιος νὰ λάβει τὰ χρήματα ὅταν θὰ ἐπέστρεφε ὁ ἄνδρας της.⁵⁴ Ἡ προκύπτουσα οἰκονομικὴ δραστηριότητα τοῦ Γεωργίου, δὲν ἀποκλείει τὸ ἐνδεχόμενο τῆς παράλληλης ἐνασχόλησής του καὶ σὲ ἄλλους τομεῖς, ἄλλωστε καὶ ὁ ἀδελφός του Ἠλίας στὴ Ζάκυνθο ἐμφανίζει ἔντονη οἰκονομικὴ-ἐμπορικὴ δραστηριότητα παράλληλα μὲ τὴ ζωγραφικὴ.

Ὁ Γεώργιος ἀπόκτησε τουλάχιστον ὀκτὼ παιδιὰ: τὸν Ἰωάννη, τὸν Μανόλη, τὸν Λέο, τὸν Στέφανο, τὸν Συμεὼν-Σεραφεῖμ, τὴ Ζαμπέτα, τὴ Φραντζεσκίνα καὶ τὴν Καλίτσα. Γιὰ τὰ ἄρρενα τέκνα θὰ γίνεи λόγος ἐκτενέστερος στὴ συνέχεια. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὶς θυγατέρες του, οἱ δύο πρῶτες φαίνεται πὼς ἦταν ἤδη παντρεμένες τὸ 1665, ἔτος κατὰ τὸ ὁποῖο ὁ Γεώργιος συνέταξε πράξη ἐνώπιον τῶν δύο γαμπρῶν του. Ἡ τρίτη, ἡ Καλίτσα, ἀποδέκτης χρηματικοῦ ποσοῦ ἀπὸ τὸν θεῖο της Ἠλία στὴ διαθήκη του τὸ 1666, ἦταν ἡ μικρότερη πιθανότατα στὴν ἡλικία ἀπὸ ὅλα τὰ παιδιὰ τοῦ Γεωργίου.

Ὁ Ἰωάννης Μόσκος

Γιὸς τοῦ Γεωργίου Μόσκου ἀπὸ τὸ Ρέθυμνο. Γιὰ τὸν Ἰωάννη Μόσκο, μὲ ἐξαίρεση τὸ ἐνυπόγραφο ζωγραφικὸ του ἔργο, οἱ παλαιότερες πληροφορίες ἦταν ἐξαιρετικὰ λειψές, γι' αὐτὸ καὶ στὴν περὶ Μόσκων βιβλιογραφία ὀρίζεται μὲν ἡ καλλιτεχνικὴ του δραστηριότητα στὸ διάστημα ἀπὸ τὸ 1670 ἢ 1680 ἕως τὸ 1714 καὶ μὲ ἐπιφυλάξεις ἕως τὸ 1721, διατυπώνονται ὁμως ὑποθέσεις ἀστήρικτες γιὰ τὴ σχέση του μὲ τοὺς ἄλλους ρεθυμνιώτες ζωγράφους. Ἔτσι, τὸ 1920, ὁ Ν. Καλογερόπουλος διατύπωσε τὴν ἀποψη ὅτι ἦταν γιὸς τοῦ Ἠλία Μόσκου. Λίγο ἄργότερα, ὁ Ζώης σχολιάζοντας τὶς πληροφορίες τῆς διαθήκης τοῦ Ἠλία-Λέου Μόσκου, ποῦ συντάχθηκε τὸ 1687, γιὰ τὸν ἀνεψιὸ του Λέο,

53. Ἡ εὐαισθησία αὐτὴ διαπιστώνεται καὶ στὴ διαθήκη τοῦ Ἠλία Μόσκου τοῦ 1666, ὅπου ὀρίζει στὸν ἀδελφὸ του Γεώργιο νὰ βοηθήσει στὴν Κέρκυρα φτωχοὺς Κρητικούς.

54. Α.Ν.Κ., *Συμβολαιογραφικά*, φάκ. Ο.2, βιβλίο 19, φ. 40r.

ἐξέφρασε τὴν ὑπόθεση ὅτι αὐτοῦ τοῦ Λέου γιὸς ἦταν πιθανὸν ὁ Ἰωάννης.⁵⁵ Τὴν ἀποψη τοῦ Καλογερόπουλου υἱοθέτησε ὁ Δ. Σισιλιάνος τὸ 1935, ὁ Ἄγγ. Προκοπίου τὸ 1939 καὶ ὁ Φ. Πιομπίνος τὸ 1984.⁵⁶ Ὁ Ἄ. Ξυγγόπουλος τὸ 1957 ἀναίρεσε τὴν ἀποψη, στηριζόμενος στὴν πρόσφατα τότε δημοσιευμένη διαθήκη τοῦ Ἡλία Μόσκου τοῦ ἔτους 1666, ἀπὸ τὴν ὁποία προέκυπτε ὅτι δὲν εἶχε τέκνα, καὶ ἐξέφρασε τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ Ἰωάννης ἴσως ἀνῆκε στὴν ἴδια οἰκογένεια μὲ τὸν Ἡλία, στηριζόμενος στὴν κοινὴ τους καταγωγὴ.⁵⁷ Λίγο ἀργότερα, τὸ 1962, ὁ Μ. Χατζηδάκης ἐπεσήμανε τὴν ἀνυπαρξία τεκμηρίων γιὰ τὶς προτεινόμενες σχέσεις τοῦ Ἰωάννη μὲ τὸν Ἡλία καὶ τὸν Λέο⁵⁸ καὶ τὸ 1997 ἀπέρριψε τὴν ὑπόθεση τοῦ Καλογερόπουλου γιὰ λόγους χρονολογικοὺς ἀλλὰ καὶ διότι ἀπὸ τὴν τελευταία διαθήκη τοῦ Ἡλία συναγόταν πὼς εἶχε μόνο δύο παιδιὰ, τὸν Γεώργιο καὶ τὴ Μαρία.⁵⁹

Τὸ 1939 ὁ Κ. Μέρτζιος ταύτισε τὸν ζωγράφο μὲ τὸν ὁμώνυμο Μόσκο ἀπὸ τὸ Ρέθυμνο ὁ ὁποῖος τέλεσε τὸν γάμο του στὶς 28 Φεβρουαρίου 1657 στὸν Ἅγιο Γεώργιο τῆς Βενετίας μὲ τὴν Ἐργίνα Κλαροτζανοπούλα,⁶⁰ ταύτιση ποὺ ἔγινε στὴ συνέχεια ἀποδεκτὴ ἀπὸ τοὺς περισσότερους μελετητές.⁶¹ Ὁ Μ. Χατζηδάκης τὸ 1962 ἀπέκλεισε τὴν ταύτιση, στηριζόμενος στὸ χρονικὸ εὔρος ποὺ καλύπτει τὸ γνωστὸ χρονολογημένο ἔργο του,⁶² ἀργότερα ὁμοῦς τὴν ἀποδέχτηκε καὶ ὄρισε τὸ Ρέθυμνο ὡς τόπο καταγωγῆς τοῦ ζωγράφου.⁶³

Τὰ νέα στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε σήμερα στὴ διάθεσή μας, μᾶς δίνουν τὴ δυνατότητα ὄχι μόνον νὰ προσδιορίσουμε τὴ συγγενικὴ σχέση μὲ τοὺς ἄλλους Μόσκους, ἀλλὰ καὶ νὰ γνωρίσουμε νέες ἄγνωστες πτυχὲς τῆς ζωῆς καὶ τῆς καλλιτεχνικῆς δραστηριότητος τοῦ Ἰωάννη.

Ὁ Ἰωάννης, γιὸς τοῦ Γεωργίου, γεννήθηκε περὶ τὸ 1636 στὸ Ρέθυμνο. Ἀπεβίωσε στὶς 30 Νοεμβρίου 1716, σὲ ἡλικία περίπου 80 ἐτῶν, καὶ ἐνταφιάστηκε στὸν κτητορικὸ νὰο τῆς οἰκογένειας στὴν Κέρκυρα, στὴν Κυρία τῶν Ἀγγέλων, ὅπως βεβαιώνεται ἀπὸ τὴ σχετικὴ ἐγγραφή στὸ ληξιαρχικὸ βιβλίο τοῦ

55. Ζώης, «Βιογραφιῶν συμπληρώσεις. Μόσχοι», τεύχος 21, 7. Τὴν ὑπόθεση αὐτὴ ἐπανάλαβε καὶ ὁ μητροπολίτης Ἀθιναγόρας τὸ 1931 παραπέμποντας στὸν Ζώη (Ἀθιναγόρας μητρ. Παραμιθίας καὶ Φιλιατῶν, «Ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γεράσιμος Β' ὁ Κακαβέλας», *Ἑλληνικά* 4 (1931), 70).

56. Γιά τὸν Ἰωάννη, βλ. Σισιλιάνος, *Ἑλληνες ἀγιογράφοι*, σσ. 153-157. Προκοπίου, *La peinture religieuse*, σσ. 66-67.

57. Ξυγγόπουλος, *Σχεδιάσμα*, σ. 315.

58. Chatzidakis, *Icônes*, σ. 166.

59. Χατζηδάκης – Δρακοπούλου, *Ἑλληνες ζωγράφοι*, τ. 2, σ. 203.

60. Μέρτζιος, *Θωμᾶς Φλαγγίνης*, σ. 244. *Τὰ ληξιαρχικὰ βιβλία*, σσ. 81-82 ἀρ. 324.

61. Ξυγγόπουλος, *Σχεδιάσμα*, σ. 315.

62. Chatzidakis, *Icônes*, σ. 166. Βλ. καὶ Βοκοτόπουλος, *Εἰκόνες*, σ. 161. Χατζηδάκης – Δρακοπούλου, *Ἑλληνες ζωγράφοι*, τ. 2, σσ. 203-205.

63. Ὁ.π., τ. 2, σ. 203.

ναού.⁶⁴ Στο ίδιο βιβλίο, έξι χρόνια αργότερα, στις 21 Σεπτεμβρίου 1722, σημειώνεται και η αποβίωση της συζύγου του Ιωάννη, της Αναστασίας, σε ηλικία 75 ετών, και ο ένταφιασμός της επίσης στον ναό της Κυρᾶς τῶν Ἀγγέλων.⁶⁵

Ἀπὸ τὴν πράξη χειραφέτησης τοῦ Ἰωάννη, ποὺ συντάχθηκε στις 14 Φεβρουαρίου 1665, βεβαιώνεται ὅτι αὐτὸς ἀκολούθησε τὴν οἰκογένεια, μετὰ τὴν κατάληψη τοῦ Ρεθύμνου ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ἀρχικὰ στὴ Ζάκυνθο καὶ στὴ συνέχεια στὴν Κέρκυρα. Ἐκεῖ ἔλαβε ἕνα σημαντικὸ ποσὸ ἀπὸ τὸν πατέρα του γιὰ νὰ τὸ ἐπενδύσει καὶ ἀναχώρησε γιὰ τὴ Βενετία, ὅπου παρέμεινε ἀρκετὰ χρόνια, κατασπατάλησε τὸ κεφάλαιο, παντρεύτηκε καὶ ἀπόκτησε δύο παιδιὰ. Περὶ τὸ 1665, χωρὶς καθόλου χρήματα, ἐπέστρεψε στὴν Κέρκυρα μετὰ τὴν οἰκογένειά του, ὅπου τὸν περιμάζεψε ὁ πατέρας του, τοῦ ἔδωσε ἐπιλέον 50 κρουζάτα καὶ τὸν ἐλευθέρωσε ἀπὸ τὴν πατρικὴ ὑποταγὴ (χειραφέτηση, emancipazione).

Ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, στὸ ληξιαρχικὸ βιβλίο γάμων τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῶν Ἑλλήνων στὴ Βενετία εἶναι καταγεγραμμένος ὁ γάμος τοῦ Ρεθυμναίου Ἰωάννη Μόσκου μετὰ τὴν Ἐργίνα Κλαροτζανοπούλα μετὰ ἡμερομηνία 28 Φεβρουαρίου 1657. Ἡ ταύτισή του μετὰ τὸν ζωγράφου Ἰωάννη Μόσκο ἐγινε ἀπὸ τὸν Κ. Μέρτζιο, παρότι δὲν ὑπῆρχαν ἄλλα στοιχεῖα ποὺ νὰ ὀδηγοῦν σὲ αὐτὴν. Ἡ ταύτιση, χάρις στὶς πληροφορίες τῆς πράξης χειραφέτησης, ἐπιβεβαιώνεται, σὲ συνδυασμὸ δὲ μετὰ τὴν ὕστερη οἰκογενειακὴ κατάσταση τοῦ Ἰωάννη, ὅπως αὐτὴ προκύπτει ἀπὸ τὸ βιβλίο ληξιαρχικῶν πράξεων θανάτου τοῦ ναοῦ τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων, συμπεραίνεται ὅτι τέλεσε δύο γάμους. Μετὰ τὸν πρῶτο γάμο του μετὰ τὴν Ἐργίνα, ἀπόκτησε δύο παιδιὰ. Ὁ δεῦτερος γάμος του μετὰ τὴν Ἀναστασία δὲν εἶναι γνωστὸ πότε ἐγινε. Ἐκεῖνο ποὺ μποροῦμε ἀνεπιφύλακτα νὰ βεβαιώσουμε εἶναι ὅτι ὅταν κλήθηκε ἀπὸ τὸν ἀδελφὸ του Συμεῶν, περὶ τὸ 1698, νὰ ἔλθει στὴν Κέρκυρα, ἦταν ἕγγαμος μετὰ παιδιὰ, καὶ ὅτι κατὰ τὴν παραμονὴ του στὴν Κέρκυρα, μετὰ τὸ 1698, ἀπόκτησε τὸν ἕνα ἀπὸ τοὺς δύο γνωστοὺς γιούς του, τὸν Ἀντώνιο.

Μετὰ τὸ 1665 χάνονται τὰ ἔγγραφα τοῦ Ἰωάννη. Δὲν εἶναι γνωστὸ ἂν καὶ γιὰ πόσο διάστημα διέμεινε στὴν Κέρκυρα, οὔτε καὶ ἡ μετέπειτα πορεία του. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν πράξη τοῦ 1700, ὁ Ἰωάννης εἶχε γιὰ πολλὰ χρόνια ἐγκατασταθεῖ στὴ Χίο, ἀπὸ ὅπου μετακινήθηκε πρὸς τὶς Κυκλάδες μετὰ τὸ τέλος τῆς

64. 1716 νοεμβρίου 30 ἀπότιχε τῆς παροῦσις ζωῆς ὁ sr Ἰωάννης Μόσκος ἀστενιμένος ἡμέρες δέκα ἀπὸ θέρμη κοντίνουα ἰατρός δέν εἶτον καὶ ἐνταφιάζετε εἰς τὴν αὐτὴν μονῆν καὶ εἶτον χρονὸν ὀγδοήντα ἡντζήρηκα. Ἰωάννης ἱερεὺς Καραβελας. (Α.Ν.Κ., Ληξιαρχικὲς Πράξεις Ἐκκλησιῶν, φάκ. 115, βιβλίο 1, Θάνατοι, φ. 6ν).

65. 1722 σεπτεμβρίου 21 ἀπέτιχε τῆς παροῦσις ζωῆς ἡ κυρία Ἀναστασία γηνή τοῦ ποτέ sr Ἰωάννου Μόσκου ἀπὸ θέρμη κοντίνουα ἦτον ἕως χρονῶν 75 ἦτον ἰατρός εἰς αὐτὴ ὁ sr δοκτορος Κασιμάτης καὶ ἦτον κατὰ<κοιτη> ἡμέρας 60. Ἀντώνιος ἱερεὺς ὁ μόσκος γιούς πατρονάτος καὶ ἐφιμέριος τῆς (Α.Ν.Κ., Ληξιαρχικὲς Πράξεις Ἐκκλησιῶν, φάκ. 115, βιβλίο 1, Θάνατοι, φ. 8ν).

πρόσκαιρης κατάληψης τῆς Χίου ἀπὸ τοὺς Βενετούς, ἡ ὁποία διήρκεσε ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1694 ἕως τὶς ἀρχὲς Φεβρουαρίου τοῦ 1695. Ἡ ἀναχώρηση τῶν Βενετῶν εἶχε ὡς ἐπακόλουθο τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ νησιοῦ ἀπὸ πολλὰς οἰκογένειες οἱ ὁποῖες ἐγκαταστάθηκαν στὶς βενετοκρατούμενες περιοχὲς καὶ ἔλαβαν ἀπὸ τὶς βενετικὲς ἀρχὲς ἀκίνητα.⁶⁶ Ἀνάμεσα σὲ αὐτὲς ἦταν καὶ ἡ οἰκογένεια τοῦ Ἰωάννη, ἡ ὁποία ἐγκαταστάθηκε ἀρχικὰ στὴν Τῆνο, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ μετακινήθηκε στὴν Πάρο, ὅπου ὁ Ἰωάννης ἀνέλαβε τὴν ἀγιογράφηση ναῶν καὶ μονῶν.

Στὴν Πάρο προφανῶς ἔλαβε τὶς ἐπιστολὲς τοῦ ἀδελφοῦ του καὶ ἀποφάσισε νὰ ἔλθει μὲ τὴν οἰκογένειά του στὴν Κέρκυρα καὶ νὰ ἐγκατασταθεῖ. Μὲ τὴν ἄφιξή του στὴν Κέρκυρα, ὁ ἀδελφός του Συμεὼν τὸν κατέστησε γενικὸ πληρεξούσιο μὲ σχετικὴ πράξη ποὺ συντάχθηκε τὴν 1η Φεβρουαρίου 1699⁶⁷ καὶ στὴ συνέχεια, μὲ τὴν πράξη τοῦ 1700 συγκληρονόμο τῶν πατρικῶν, μητρικῶν καὶ ἀδελφικῶν περιουσιακῶν στοιχείων ποὺ εἶχαν περιέλθει σ' αὐτόν.

Ὁ Ἰωάννης φαίνεται ὅτι μετὰ τὴν ἄφιξή του στὴν Κέρκυρα, ἐγκαταστάθηκε ὀριστικὰ στὸ νησί, ὅπου ἀσχολήθηκε μὲ τὴ διαχείριση τῆς οἰκογενειακῆς περιουσίας καὶ μὲ τὴ φροντίδα τοῦ κτητορικοῦ τοῦ ναοῦ. Ἔτσι τὶς 26 Μαρτίου 1699 καὶ στὶς 3 Ἀπριλίου 1699 πακτώνει χωράφια.⁶⁸ Στὶς 8 Ἰουνίου 1699 εἰσπράττει ὀφειλόμενα στὸν ἀδελφό του χρήματα.⁶⁹ Στὶς 31 Μαΐου 1702, μαζί μὲ τὸν ἀδελφό του Συμεὼν, συντάσσουν πράξη καὶ ὀρίζουν ἐφημέριο τοῦ ναοῦ τῆς Κυρᾶς τῶν Ἀγγέλων τὸν ἱερέα Ἰωάννη Κόμιτα γιὰ ἕναν χρόνο.⁷⁰ Ἐπίσης ἀπαντᾷ ὡς μάρτυρας σὲ διάφορες χρονικὲς στιγμὲς, ἕως λίγο πρὶν τὸν θάνατό του. Ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ: διαθήκη τῆς 19ης Ἰουλίου 1710, διαθήκη τῆς 17ης Ὀκτωβρίου 1710, διαθήκη τῆς 1ης Σεπτεμβρίου 1712, διαθήκη τῆς 4ης Αὐγούστου 1714, διαθήκη τῆς 10ης Ὀκτωβρίου 1716.⁷¹ Σὲ ὅλες τὶς παραπάνω διαθήκες ὑπογράφει ἰδιοχειρῶς. Θὰ πρέπει, τέλος, νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἀναφορὰ τοῦ ὀνόματός του ἀπὸ τοὺς νοταρίους ποτὲ δὲν συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐπαγγελματικὴ του ιδιότητα, ἀντίθετα, πάντοτε ἀπαντᾷ μὲ τὴν προσθήκη τοῦ πατρωνύμου του, ἐνδειξη ὅτι τὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο στὴν πόλη τῆς Κέρκυρας δραστηριοποιούνταν καὶ ἄλλοι ὁμώνυμοί του.

Τὰ νέα στοιχεῖα ποὺ παρουσιάστηκαν παραπάνω φωτίζουν ἐπίσης καλύτερα τὴν καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα τοῦ Ἰωάννη, ὁ ὁποῖος, πέρα ἀπὸ ἀγιογράφος φορητῶν εἰκόνων, ἦταν καὶ ἀγιογράφος τοιχογραφιῶν. Ἀπὸ τὴ νοταρική

66. Γιὰ τὸ θέμα βλ. *The occupation of Chios by the Venetians (1694) described in contemporary diplomatic reports and official dispatches*, ἔκδ. Ph. Argenti, Λονδίνο 1935.

67. Α.Ν.Κ., *Συμβολαιογραφικά*, φάκ. Κ.511, βιβλίο 229, φφ. 6r-7v.

68. Ὁ.π., φάκ. Κ.511, βιβλίο 230, φφ. 14r-16r, 25r.

69. Ὁ.π., φάκ. Κ.511, βιβλίο 230, φ. 39r.

70. Ὁ.π., φάκ. Κ.533, βιβλίο 121, φφ. 2v-4r.

71. Ὁ.π., φάκ. Κ.488, φφ. 86v-88r, 97v-98v, 127v-128v, 172v-173r, 301r-v.

πράξη τῆς 13ης Μαΐου 1700 γίνεται γνωστό ἕνα ἀπὸ τὰ ἔργα του, ἡ ἀγιογράφηση τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου στὴν Πάρο. Πρόκειται γιὰ τὴν ὁμώνυμη μονὴ στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου Κέφαλος στὴ Μαρπήσσα τῆς ἀνατολικῆς Πάρου, κτίσμα τοῦ 16ου αἰώνα. Τὸ ἔγγραφο μᾶς παρέχει τὴ βέβαιη πληροφορία ὅτι ἡ ἀγιογράφηση τῆς μονῆς ὀλοκληρώθηκε λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναχώρηση τοῦ Ἰωάννη γιὰ τὴν Κέρκυρα, δηλαδὴ μέσα στὸ 1698. Ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος μὲ τοιχογραφίες. Στὴ βιβλιογραφία διατυπώνονται διάφορες ἀπόψεις γιὰ τὴν ποιότητα τῶν ἔργων. Ἄλλοῦ ἐπισημαίνεται τὸ λαϊκὸ ὕφος τῶν τοιχογραφιῶν καὶ ἡ ὁμοιότητά τους πρὸς ἐκεῖνες τοῦ ἁγίου Ἰωάννη Θεολόγου στὴ Νάουσα Πάρου, ἀλλοῦ ἐξαιρέται ἡ ποιότητά τους, ἐνῶ ὁ Ὁρλάνδος ἐπισημαίνει ὅτι τὸ 1961 ἦταν «οἰκτρῶς» ἐπιζωγραφισμένες ἀπὸ νεότερους ἀδαεῖς ἀγιογράφους.⁷² Ἡ ταύτιση τοῦ ζωγράφου τῆς μονῆς μὲ τὸν Ἰωάννη Μόσκο θέτει ἐκ νέου τὸ ζήτημα τῆς μελέτης τοῦ ζωγραφικοῦ διακόσμου τῆς μονῆς, ὅσο αὐτὸς ἔχει διασωθεῖ καὶ στὸ μέτρο ποῦ μπορεῖ νὰ ἀποκατασταθεῖ ἀπὸ τὶς μεταγενέστερες παρεμβάσεις, οἱ ὁποῖες σημειώνονται στὴ βιβλιογραφία ἤδη ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1960. Ἀξίζει ἀκόμη νὰ σημειωθεῖ ἡ ὑπαρξὴ ἐνουπόγραφης εικόνας τοῦ Μόσκου στὸ ἴδιο χωρίο, στὸν ναὸ τῆς Εὐαγγελίστριας.⁷³

Ἐπίσης οἱ πρόσθετες γνώσεις μας γιὰ τὴ διαμονὴ καὶ τὴ δραστηριότητα τοῦ Ἰωάννη Μόσκου στὴ Χίο, δικαιολογοῦν τὴ φιλοτέχνηση τοῦ πορτραῖτου τοῦ πατριάρχη Γεράσιμου Κακαβέλα. Ἡ ἐγκατεστημένη στὴ Χίο κρητικὴ οἰκογένεια Κακαβέλα, ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται ὁ πατριάρχης, παρήγγειλε πιθανότατα τὸ πορτραῖτο, στὸ ὁποῖο ὁ Ἰωάννης πέρα ἀπὸ τὴν ὑπογραφή του (ΧΕΙΡ Ἰω(άν)νου ΜΟΣΚΟΥ) προσέθεσε πάνω ἀριστερὰ τὸ οἰκόσημο τῆς οἰκογένειας καὶ δεξιὰ τὴν ἐπιγραφή «ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΚΑΚΑΒΕΛΑΣ Π(ΑΤ)ΡΙΑΡΧΗΣ ΚΩΝ-ΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΑΙΤΩΝ Ξ» χάρις στὴν ὁποία χρονολογεῖται ἔμμεσα τὸ πορτραῖτο στὰ χρόνια τῆς πατριαρχείας τοῦ Γερασίμου (1673-1674) καὶ προσδιορίζεται ὁ χρόνος τῆς γέννησής του στὸ 1613-1614.⁷⁴

72. Γιὰ τὴ μονὴ καὶ τὸν ζωγραφικὸ της διάκοσμο, βλ. Ἄν. Ὁρλάνδος, «Οἱ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Πάρου», *Ἀρχεῖο τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος* 9 (1961), 123-124 καὶ 10 (1964), 64, 135-136· Ν. Ἀλιπράντης, «Μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πάρου», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν* 8 (1969-1970), 458-461· ὁ ἴδιος, *Ξενάγηση στὸν Ἅγιο Ἀντόνο Μαρπήσσης Πάρου*, Ἀθήνα 2002· Μ. Σέργης, *Μονὲς τῶν Κυκλάδων*, τ. Α', *Σόρος, Πάρος, Νάξος, Ἄμοργος*, Ἀθήνα 2007, σ. 67 καὶ ἐξῆς.

73. Χατζηδάκης – Δρακοπούλου, *Ἑλληνες ζωγράφοι*, τ. 2, σ. 204.

74. Τὸ πορτραῖτο φυλάσσεται στὸ μητροπολιτικὸ μέγαρο Κέρκυρας. Περιγραφή καὶ ταύτιση τοῦ εἰκονιζομένου προσώπου ἀπὸ τὸν μητρ. Παραμυθίας καὶ Φιλιππῶν Ἀθηναγόρα (Ἀθηναγόρας, «Κακαβέλας», σσ. 69-79). Γιὰ μιὰ σύντομη περιγραφή καὶ δημοσίευση τοῦ πορτραῖτου βλ. Χρ. Χρήστου, «Εἰκόνες ἀπὸ τὴν μεταβυζαντινὴ περίοδο στὴν Κέρκυρα», *Βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ τέχνη στὴν Κέρκυρα. Μνημεῖα, εἰκόνες, κειμήλια, πολιτισμὸς*, Κέρκυρα 1994, σσ. 193, 196. Ὁ Ἀθηναγόρας, ἀγνοώντας τὴ διαμονὴ τοῦ Ἰωάννη στὴ Χίο, ὑπέθεσε ὅτι ὁ ἔκπτωτος πατριάρχης ταξίδεψε ἕως τὴν Κέρκυρα καὶ ὅτι τὸ πορτραῖτο

Ἡ ἐξακριβίωση ἐπίσης τοῦ χρόνου θανάτου τοῦ Ἰωάννη ἐπιβάλλει τὴν ἐπανεξέταση ὅσων εἰκόνων φέρουν τὴν ὑπογραφή του καὶ χρονολογία νεότερη τοῦ 1716. Ἡ μαρτυρία, τέλος, γιὰ τὴ μακρόχρονη παραμονὴ τοῦ Ἰωάννη στὴ Χίο, μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει τὸ ἐφαλτήριο γιὰ τὴ διερεύνηση τῆς ἐκεῖ δραστηριότητάς του στοὺς τοιχογραφημένους ναοὺς καὶ μονές τοῦ νησιοῦ.

Ὁ Ἰωάννης ἀπέκτησε τουλάχιστον δύο γιούς, τὸν Δημήτριο καὶ τὸν Ἀντώνιο. Πιθανότατα ὅμως εἶχε καὶ θυγατέρες, ὅπως ἀφήνεται νὰ ἐννοηθεῖ στὴ διαθήκη τοῦ ἀδελφοῦ του Συμεών.⁷⁵

Ὁ Δημήτριος ἀπαντᾷ μόνον στὴ διαθήκη τοῦ θείου του Συμεών, ἀπὸ ὅπου διαπιστώνεται ὅτι ζοῦσε ἐκτὸς Κέρκυρας, ἄγνωστο ποῦ, χωρὶς προφανῆ διάθεση νὰ ἔλθει καὶ νὰ ἐγκατασταθεῖ στὸ νησί.⁷⁶ Πιθανὸν ἦταν γιὸς ἀπὸ τὸν πρῶτο γάμο τοῦ Ἰωάννη. Δὲν ὑπάρχει καμιὰ πληροφορία γιὰ τὴ δραστηριότητά του.

Ὁ Ἀντώνιος, τελευταῖο παιδὶ τοῦ Ἰωάννη, φαίνεται πὼς ἦταν ὁ πιὸ ἀγαπημένος ἀνεψιὸς τοῦ θείου του ἱερομονάχου Συμεών. Γεννήθηκε τὸ 1699. Χειροτονήθηκε ἱερέας μετὰ τὴν 1η Μαΐου 1720, ἡμερομηνία κατὰ τὴν ὁποία ἀπαντᾷ, λαϊκὸς ἀκόμη, ὡς συμβαλλόμενος σὲ πράξη.⁷⁷ Διετέλεσε ἐφημέριος τοῦ ναοῦ τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων τὸ διάστημα ἀπὸ 28 Μαρτίου 1722 ἕως 26 Σεπτεμβρίου 1722, ὅπως βεβαιώνεται ἀπὸ τὶς ὑπογραφές του στὸ βιβλίον βαπτίσεων τοῦ ναοῦ.⁷⁸ Πέθανε στὶς 19 Ἰανουαρίου 1723 σὲ ἡλικία 24 ἐτῶν καὶ ἐνταφιάστηκε στὸν ναὸ τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων,⁷⁹ χωρὶς νὰ ἀφήσει ἀπογόνους.

Ὁ Λέων-Λέος Μόσκος

Ὅλα τὰ στοιχεῖα συγχλίνουν στὴν ταύτιση τοῦ ρεθυμινιώτη ζωγράφου Λέου Μόσκου, ποὺ ζοῦσε στὴ Βενετία, μὲ τὸν ὁμώνυμο ἀγιογράφου, γιὸ τοῦ Τζώρτζη, ποὺ ἀπαντᾷ στὴν Κεφαλονιά τὸ 1666, μὲ τὸν ὁμώνυμο ἀνεψιὸ τοῦ Ἡλία ποὺ τὸ 1687 ζοῦσε στὴ Βενετία, καὶ μὲ τὸν ὁμώνυμο γιὸ τοῦ ἐγκατεστημένου στὴν Κέρκυ-

φιλοτεχνήθηκε περὶ τὸ 1687 πρὶν αὐτὸς ἐγκατασταθεῖ στὴ Νάξο (ὁ.π., σσ. 77-78). Γιὰ τὴν πατριαρχεῖα τοῦ Κακαβέλα, βλ. Ν. Τωμαδάκης, «Κρήτες ἀρχιερεῖς ὑπηρετήσαντες ἔξω τῆς Κρήτης (1453-1976), *Πεπραγμένα Δ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* (Ἡράκλειο, 29 Αὐγούστου - 3 Σεπτεμβρίου 1976), τ. Γ', Ἀθήνα 1981, σσ. 317, 321.

75. Α.Ν.Κ., *Συμβολαιογραφικά*, φάκ. Κ.488, φφ. 191v-192v.

76. Ὁ.π., φάκ. Κ.488, φφ. 191v-192v.

77. Α.Ν.Κ., *Ληξιαρχικὲς Πράξεις Ἐκκλησιῶν*, φάκ. 225, βιβλίον 1, φ.χ.ἀ. ἀντίγραφο ἀπὸ τὶς πράξεις τοῦ νοταρίου Δανιὴλ Κουβαρᾶ.

78. Ὁ.π., φάκ. 115, βιβλίον 1, Βαπτίσεις, φφ. 5v-6r.

79. *1723 Ἰανουαρίου 19. Ἀπέτυχε τῆς παρουσίας ζωῆς ὁ εὐλαβέστατος ἱερεὺς Ἀντώνιος Μόσκος υἱὸς του ποτέ Ἰωάννου ἀπὸ πάθος το [...]* εἶχε εἰς τὸ σκότι κατάκοιτος μῆνας τέσσαρες. ἦτον χρονῶν 24. ὁ ἰατρός αὐτοῦ sr Δοκτορος Κασιμάτης, ὁ.π., φάκ. 115, βιβλίον 1, Θάνατοι, φ. 9r.

ρα ρεθυμινιώτη Γεωργίου Μόσκου, ὁ ὁποῖος ἀπαντᾷ στὴ διαθήκη τοῦ ἀδελφοῦ του Στέφανου τὸ 1695 καὶ στὴν πράξη ποὺ συνέταξε ὁ ἀδελφός του Συμεὼν τὸ 1700, παρότι στὶς δύο αὐτὲς πράξεις δὲν προσδιορίζεται ἡ ἐπαγγελματικὴ του ιδιότητα.

Ἡ δραστηριότητά του ἐκτείνεται ἀπὸ τὸ 1648 ἕως τὸ 1690. Ὁ Λέος-Λέων ἀπαντᾷ γιὰ πρώτη φορὰ στὴ Βενετία στὶς 3 Ἰουνίου 1656 ὡς ἀνάδοχος σὲ βάπτισις ὅπου σημειώνεται ὡς «Λέων Μόσκος, ἀγιογράφος ἐκ Ρεθύμνου». Ἀπαντᾷ ἐπίσης ὡς ἀνάδοχος σὲ βάπτισις τὸ 1681. Στὶς 16 Ὀκτωβρίου 1681 ὁ «Λέων» Μόσκος νυμφεύτηκε τὴ Τζανέτα Τριβιζάνα ἀπὸ τὴν Πάδοβα. Ἀπὸ τὸν Μάρτιο 1684 ἕως τὸν Ἰανουάριο 1685, ὁπότε ἀναχώρησε γιὰ τὴν Κέρκυρα, διετέλεσε γραμματέας τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος. Στὶς 30 Ἰανουαρίου 1690 παρίσταται ὡς μάρτυρας σὲ βάπτισις. Τὰ ἔτη 1678-1688 εἶναι ἐγγεγραμμένοι στὸ μητρώο τῆς Ἀδελφότητος ὡς Leo Mosco.⁸⁰

Ἡ παρουσία του στὰ νησιά τοῦ Ἰονίου τεκμηριώνεται γιὰ τὸ ἔτος 1666-1667 ὁπότε ἀπαντᾷ στὴν Κεφαλληνία. Ἡ σχέση του μὲ τὴ Ζάκυνθο ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸ πληρεξούσιο ποὺ συνέταξε στὸν ἱερέα Συμεὼν Μαρούδα, μὲ τὸ ὁποῖο τοῦ ἀνέθεσε τὴν ὑποστήριξη καὶ διεκδίκηση τῶν συμφερόντων του στὸ νησί, εἶναι ὅμως ἀδύνατο νὰ προσδιορίσουμε τίς χρονικὲς περιόδους τῆς παρουσίας καὶ παραμονῆς του στὸ νησί λόγω τῆς ἀδυναμίας διάκρισης τῶν πληροφοριῶν ποὺ τὸν ἀφοροῦν, ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ ἀφοροῦν τὸν Ἡλία-Λέο.⁸¹

Ὅσο γιὰ τὴν παρουσία του στὴν Κέρκυρα, αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ πιθανὴ περὶ τὸ 1685, ἔτος ἀναχώρησης ἀπὸ τὴ Βενετία μὲ προορισμὸ τὴν Κέρκυρα, καὶ ἴσως ἕως τὸ 1687 ἔτος κατὰ τὸ ὁποῖο βρισκόταν στὴ Βενετία, σύμφωνα μὲ τὴ διαθήκη τοῦ θεῖου του Ἡλία. Ἡ ἀναφορά του στὴ διαθήκη τοῦ Στέφανου τὸ 1695, ἡ κληροδότηση περιουσιακῶν στοιχείων μὲ τὴν ὑποχρέωση ἀποπεράτωσης τοῦ ναοῦ τοῦ Ταξιάρχου στὸ χωριὸ Ἐπίσκοψη, ἡ ἀνάθεση σὲ αὐτὸν τῆς εἰσπραξῆς ὀφειλομένων καθὼς καὶ τὰ ιδιότυπα («χαρίσματα»), δείχνουν ὅτι μᾶλλον ὁ Λέος ζοῦσε τότε στὴν Κέρκυρα.

Ἀπὸ τὴ διαθήκη τοῦ Στέφανου Μόσκου βεβαιώνεται ὅτι τὸν Αὐγούστο τοῦ 1695 ὁ Λέος ἦταν παντρεμένος, ἀλλὰ δὲν εἶχε παιδιά. Πέθανε δύο μὲ τρία χρόνια ἀργότερα, δηλαδὴ τὸ 1697-1698, σύμφωνα μὲ αὐτὰ ποὺ ἐξιστορεῖ ὁ Συ-

80. Καλογερόπουλος, «Τοιχογραφία», 468, 470 σημ. 2· Σισιλιάνος, *Ἑλληνες ἀγιογράφοι*, σσ. 151-153· Μέρτζιος, *Θωμᾶς Φλαγγίνης*, σ. 244· Προκορίου, *La peinture religieuse*, σσ. 67-68, 94-96· Ξυγγόπουλος, *Σχεδιασμοί*, σ. 335· *Τὰ ληξιαρχικὰ βιβλία*, σ. 98 ἀρ. 392· Καραθανάσης, *Ἡ Φλαγγίνειος Σχολή*, σ. 110, σημ. 5. Ὁ Χατζηδάκης σημειώνει ἐπιπλέον ὅτι βρισκόταν στὴ Βενετία τὰ ἔτη 1655 καὶ 1664, χωρὶς νὰ προσδιορίζει τὴν πηγὴ του (Χατζηδάκης – Δρακοπούλου, *Ἑλληνες ζωγράφοι*, τ. 2, σ. 205).

81. Στὴ βιβλιογραφία σημειώνεται ὅτι ἀπαντᾷ γιὰ πρώτη φορὰ στὴ Ζάκυνθο τὸ 1653, στὴν Κεφαλονιά τὸ διάστημα 1664-1666, στὴ Ζάκυνθο μετὰ τὸ 1666 καὶ σίγουρα ἕως πρὶν τὸ 1678, ἔτος κατὰ τὸ ὁποῖο βρίσκεται στὴ Βενετία (Χατζηδάκης – Δρακοπούλου, *Ἑλληνες ζωγράφοι*, τ. 2, σσ. 205-207).

μεών Μόσκος στην πράξη που συνέταξε τὸ 1700. Ἀπὸ τὰ ἀδελφία, ὁ Λέος δὲν περιλαμβάνεται στὸν κατάλογο ἐκείνων που κληρονόμησε ὁ Συμεών, στοιχεῖο που ἀφήνει ἀνοιχτὸ τὸ ἐνδεχόμενο νὰ εἶχε ἀποκτήσει ἀπογόνους.

Γιὰ τὴν καλλιτεχνικὴ του δραστηριότητα παραπέμπουμε στὴ γνωστὴ βιβλιογραφία, μὲ ἐξαίρεση τὴ μαθητεία τοῦ Παναγιώτη Δοξαρά, καθὼς καὶ τὴν εἰκονογράφηση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀνάληψης στὸ Ληξούρι, οἱ ὁποῖες πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν στὸν θεῖο του Ἡλία-Λέο, γιὰ τοὺς λόγους που ἀναφέρθηκαν προηγουμένως.

Ὁ Μανόλης Μόσκος

Γιὸς τοῦ Γεωργίου Μόσκου καὶ ἀνεψιὸς τοῦ Ἡλία. Ἀναφέρεται στὴ διαθήκη τοῦ Ἡλία τὸ 1687, χρόνο κατὰ τὸν ὁποῖο βρισκόταν στὴν Κέρκυρα. Ἀπεβίωσε πρὶν τὸ 1698, ὅπως βεβαιώνεται στὴν πράξη που συνέταξε ὁ ἀδελφός του Συμεών τὸ 1700 καὶ πιθανὸν πρὶν ἀπὸ τὸ 1695, ἀφοῦ δὲν μνημονεύεται στὴ διαθήκη του ἀδελφοῦ του Στέφανου. Στὶς δύο πράξεις δὲν προσδιορίζεται ἡ ἐπαγγελματικὴ του ιδιότητα. Μέλος τῆς ἀδελφότητος τῆς Ὑ. Θ. Σπηλαιώτισσας, ἀπαντᾷ δύο φορές μετὰ τὸν θάνατο τοῦ πατέρα του, χωρὶς ἰδιαίτερη συμμετοχὴ στὴ δραστηριότητά της. Στὰ νοταρικὰ κατὰστιχα ἀπαντᾷ ἕνας Μανόλης Μόσκος νὰ ὑπογράφει ὡς μάρτυρας τὸ 1686,⁸² χωρὶς πάντως νὰ μποροῦμε μὲ βεβαιότητα νὰ τὸν ταυτίσουμε μὲ τὸν γιὸ τοῦ Γεωργίου.

Ὁ Στέφανος Μόσκος

Γιὸς τοῦ Γεωργίου καὶ ἀνεψιὸς τοῦ Ἡλία Μόσκου. Ἀνήκει στὴν ομάδα τῶν λογίων τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 17ου αἰώνα. Δὲν εἶναι γνωστὸ τὸ ἔτος τῆς γεννήσεώς του οὔτε οἱ σπουδές του, συχνὰ ὅμως τὸ ὄνομά του συνοδεύεται ἀπὸ τὸν τίτλο *dotto*⁸³ καὶ στὶς νοταρικὲς πηγές δηλώνεται ὡς ἱεροδιδάσκαλος ἢ ὡς ὀσιότατος καὶ λογιότατος διδάσκαλος.⁸⁴ Ἐργάστηκε ὡς δάσκαλος καὶ ἱεροκήρυκας στὴν Κέρκυρα καὶ στὴ Ζάκυνθο,⁸⁵ παράλληλα μὲ τὶς ἐμπορικὲς του δραστηριότητες. Τὸ 1680 βρισκόταν στὴ Ζάκυνθο.⁸⁶ Τὸ 1684 ἦταν ὑποψήφιος γιὰ τὴ θέση τοῦ δημόσιου διδασκάλου στὴν Κέρκυρα. Ἀπὸ τὸν Φεβρουάριο ἕως καὶ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1687 βρισκόταν στὴν Κέρκυρα, ὅπου ἀπαντᾷ στὰ κατὰστιχα τῶν νοταρίων νὰ ἀσχολεῖται μὲ ζητήματα περιουσιακὰ δικὰ του καὶ τοῦ ναοῦ

82. Α.Ν.Κ., *Συμβολαιογραφικά*, φάκ. Κ.521, βιβλίο 1, φ. 21r καὶ ἄλλοῦ.

83. Καραθανάσης, *Ἡ Φλαγγίνιος Σχολή*, σ. 109.

84. Βλ. ἐνδεικτικὰ Α.Ν.Κ., *Συμβολαιογραφικά*, φάκ. Κ.521, βιβλίο 9, φ. 13r-v.

85. Καραθανάσης, *Ἡ Φλαγγίνιος Σχολή*, σ. 109. Τζιβάρια, *Σχολεῖα*, σ. 155.

86. Ζῶης, «Βιογραφίῶν συμπληρώσεις. Μόσχοι», τεῦχος 20, 7.

τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων.⁸⁷ Τὸ ἴδιο ἔτος υπέβαλε υποψηφιότητα γιὰ τὴ θέση τοῦ δασκάλου στὸ Φλαγγινιανό, στὴν ὁποία ἐξελέγη ὁ Νικόλαος Βουβούλης.⁸⁸ Διετέλεσε διευθυντὴς τοῦ Φλαγγινιανοῦ ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1690 ἕως τὸν Μάιο τοῦ 1693, ὅποτε ἐπέστρεψε ὀριστικὰ στὴν Κέρκυρα γιὰ λόγους υἱείας.⁸⁹ Στις 11 Αὐγούστου 1695 συνέταξε τὴ διαθήκη του στὶς πράξεις τοῦ νοταρίου Νικολάου Κουβαρᾶ, μὲ τὴν ὁποία κατέστησε γενικὸ κληρονόμο του τὸν ἀδελφὸ του ἱερομόναχο Συμεὼν Μόσκο καὶ ἄφησε περιουσιακὰ στοιχεῖα στὸν ἀδελφὸ του Λέο.⁹⁰ Πέθανε λίγο ἀργότερα, σίγουρα πρὶν ἀπὸ τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1698, χρόνος ἀφιξῆς τοῦ ἀδελφοῦ του Ἰωάννη στὴν Κέρκυρα.

Ὁ Συμεὼν-Σεραφεῖμ

Ὁ ἱερομόναχος Συμεὼν Μόσκος, ἀγνοοῦμε τὸ κοσμικὸ του ὄνομα, ὁ μικρότερος γιὸς τοῦ Γεωργίου, γεννήθηκε τὸ 1649. Φιλάσθενος, ἔπειτα ἀπὸ τὸν θάνατο τῶν ἀδελφῶν του ποὺ ζοῦσαν ἢ περιστασιακὰ διέμεναν στὴν Κέρκυρα, ζήτησε τὴ βοήθεια τοῦ μεγαλύτερου ἀδελφοῦ τοῦ Ἰωάννη καὶ συνέταξε τὴ γνωστὴ πλέον πράξη τοῦ 1700. Ἦταν γιὰ πολλὰ χρόνια ἐφημέριος τοῦ ναοῦ του, τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων, μετὰ τὸ 1700 ὅμως φαίνεται πὼς ἡ φυσικὴ του ἀδυναμία δὲν τοῦ ἐπέτρεπε νὰ ἀνταπεξέλθει στὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἐφημερίας καὶ ἀνέθετε τὴν ἐφημερία σὲ ἄλλον ἱερέα. Γνωρίζουμε ὅτι τὰ ἔτη 1702-1703 ὀρίστηκε ὡς ἐφημέριος ὁ Ἰωάννης Κόμιτας⁹¹ καὶ ὅτι ἀπὸ τὸ 1713 ἕως τὸ 1718 ἐφημέριος τοῦ ναοῦ ἦταν ὁ ἱερέας Γεώργιος Κονταρίνης.⁹²

Στις 4 Φεβρουαρίου 1715 ὁ Συμεὼν συνέταξε τὴ διαθήκη του, τὸ περιεχόμενο τῆς ὁποίας παρουσιάσαμε προηγουμένως. Ἀπεβίωσε στὶς 11 Φεβρουαρίου 1715, σὲ ἡλικία 66 ἐτῶν, καὶ ἐνταφιάστηκε στὸν ναὸ τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων.⁹³

87. Στις 27 Φεβρουαρίου 1687 συνέταξε πράξη στὸν νοτάριο Ἰωάννη Κουβαρᾶ μὲ τὴν ὁποία ἔλαβε σὲ σολιάτικο ἀπὸ τὴν ἐμπαρουνία Δονᾶ χῶρο κοντὰ στὴν ἐκκλησία (μνεῖα τῆς πράξης σὲ πράξη τῆς 2 Μαΐου 1720 (νοτάριος Δανιὴλ Κουβαρᾶς), ἀντίγραφο εἰς Α.Ν.Κ., *Ληξιαρχικὲς Πράξεις Ἐκκλησιῶν*, φάκ. 115, βιβλίο 1, φ.χ.ά.). Στις 6 Ὀκτωβρίου 1687 συντάσσει πράξη ποὺ ἀναφέρεται σὲ οἰκονομικὲς δοσοληψίες του (Α.Ν.Κ., *Συμβολαιογραφικά*, φάκ. Κ.521, βιβλίο 9, φ. 13r-v).

88. Καραθανάσης, *Ἡ Φλαγγίνειος Σχολή*, σ. 111.

89. Ὁ.π., σ. 109.

90. Α.Ν.Κ., *Συμβολαιογραφικά*, φάκ. Κ.555, βιβλίο 2, φφ. 11r-12v. Στις 13 Αὐγούστου ἀντίγραφο τῆς διαθήκης κατατέθηκε στὴν τοπικὴ διοίκηση (Reggimento), ὅπως φαίνεται ἀπὸ σχετικὴ σημείωση στὸ περιθώριο τοῦ φ. 11r.

91. Ὁ.π., φάκ. Κ.533, βιβλίο 121, φφ. 2v-4r.

92. Α.Ν.Κ., *Ληξιαρχικὲς Πράξεις Ἐκκλησιῶν*, φάκ. 115, βιβλίο 1, Βαπτίσεις, φφ. 3r-4v.

93. 1715 φεβρουαρίου 11 ἀπότιχε τῆς παρούσης ζωῆς ὁ δσιώτατος ἱερομόναχος συμεὼν μοναχὸς μόσχος ἀπὸ ἀσθένια κλινάριος χρόνους ἐτὰ δέν τὸν ἐβιζιτάριζε τηράς ἱατροῦς

Οί συγγενείς τῶν Μόσκων

Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε, προκύπτει ὅτι ἡ οἰκογένεια τοῦ Γεωργίου Μόσκου δὲν ἄφησε ἄλλους ἀπογόνους, θὰ πρέπει δὲ νὰ ἐξέλιπε ἢ νὰ χάθηκαν τὰ ἴχνη καὶ τοῦ τελευταίου ἀπογόνου πρὶν ἀπὸ τὸ 1726. Δείκτη ἀποτελεῖ τὸ κτητορικό δικαίωμα στὴν ἐκκλησία τους, τὴν Κυρία τῶν Ἀγγέλων στὴν Κέρκυρα, τὸ ὁποῖο διεκδικήθηκε τότε ἀπὸ δύο συγγενικὲς μὲ τοὺς Μόσκους οἰκογένειες, τοὺς Κασιμάτη καὶ τοὺς Μεγαλογένη, οἱ ὁποῖοι ἀναφέρονται στὶς διαθήκες τοῦ Στέφανου καὶ τοῦ Συμεών.

Οἱ συγγενικὲς σχέσεις τῶν Κασιμάτη τῆς Κέρκυρας μὲ τὴν οἰκογένεια Μόσκου εἶναι γνωστὲς ἀπὸ νωρὲς. Ὅπως ἔχει σημειωθεῖ, ὁ Ἡλίας Μόσκος στὴ διαθήκη τοῦ 1666 ὄρισε νὰ δοθοῦν τὰ χρήματα ποὺ προόριζε γιὰ τὴν ἀνεψιά του Καλίτσα, στὸν ἐπίσης ἀνεψιὸ του Νικόλαο Κασιμάτη. Ὁ ἀνεψιὸς τοῦ Στέφανου Μόσκου, ὁ ὁποῖος δὲν κατονομάζεται, θὰ πρέπει νὰ εἶναι ὁ γιὸς τοῦ Νικολάου Κασιμάτη, ὁ Ἰωάννης, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιοῦσε τὸν ναὸ ὡς ἐνοριακὸ του ναό, ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἐκεῖ βάπτισε ἀπὸ τὸ 1709 ἕως τὸ 1733 τὰ ἑπτὰ παιδιά του⁹⁴ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ ἐξοδα τὰ ὁποῖα ἐπωμίστηκε τὴν 1η Μαΐου 1720 γιὰ τὸ κτίσιμο σπιτιοῦ κοντὰ στὸ καμπαναριὸ τοῦ ναοῦ τὸ ὁποῖο σκόπευε νὰ ἀφιερῶσει στὸν ναό.⁹⁵

Τὸ ζήτημα τῶν δικαιωμάτων στὴν περιουσία τῶν Μόσκων καὶ φυσικὰ τοῦ ναοῦ ἀποτελέσει ἀντικείμενο διαμάχης μακρόχρονης ἀνάμεσα στὶς δύο οἰκογένειες, ἡ ἐπίλυση τῆς ὁποίας ἔφτασε ἕως τὰ βενετικὰ δικαστήρια. Αἰτία, ἡ ἀντιφατικὴ στοὺς ὅρους τῆς διαθήκης τοῦ Στέφανου. Ὑπενθυμίζουμε ὅτι ὁ Στέφανος Μόσκος ὄρισε τὸ 1695 καθολικὸ κληρονόμο του τὸν ἀδελφὸ του Συμεών, πρόσθεσε ὁμως στὸ τέλος τῆς διαθήκης του καὶ τὴ ρήτρα πὼς σὲ περίπτωσι ποὺ θὰ ἐξέλιπαν τὰ ἀρσενικὰ μέλη τῆς οἰκογένειάς του, τὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα του, νὰ περάσουν στὰ παιδιά τοῦ Κασιμάτη τοῦ ἀνεψιοῦ του. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὁ Συμεών, μὲ τὴ διαθήκη του, ὄρισε πὼς ἐφόσον δὲν ὑπῆρχαν κληρονόμοι οὔτε ἀπὸ τὴ γραμμὴ τοῦ Ἀντωνίου οὔτε ἀπὸ τὴ γραμμὴ τοῦ Δημητρίου, γιῶν τοῦ ἀδελφοῦ του Ἰωάννη, τὴν περιουσία του καὶ τὸ μερίδιό του στὸν ναὸ νὰ τὸ κληρονομήσουν τὰ ἀνήψια του οἱ Μεγαλογένηδες.⁹⁶ Τοῦτο εἶχε

καὶ εἶτον ἐὼς χρόνων ἐξῆντα ἐξί. Γεώργιος ἱερεὺς ὁ Κονταρήνης. (ὁ.π., φάκ. 115, βιβλίο 1, Θάνατοι, φ. 4ν).

94. Ὁ.π., φάκ. 115, βιβλίο 1, Βαπτίσεις, φφ. 2r-12r ὅπου ἀναγράφονται οἱ ληξι-αρχικὲς πράξεις βάπτισις τῆς Μαρίας (21.11.1709), τοῦ Νικολάου (22.5.1711), τῆς Ζαμπέτας (14.11.1714), τοῦ Μάρκου (27.9.1719), τῆς Ἑλένης (23.9.1722), τῆς Ἀγγελικῆς (30.4.1727), τῆς Πολυχρονίας (26.5.1733).

95. Ὁ.π., φάκ. 115, βιβλίο 1, φ.χ.α., ἀντίγραφο πράξης ἀπὸ τὰ κατὰστιχα τοῦ νοταρίου Δανιὴλ Κουβαρᾶ.

96. A.N.K., Συμβολαιογραφικά, φάκ. K.488, φφ. 191v-192v.

έν τέλει ως συνέπεια νὰ χάσουν οἱ Κασιμάτη κάθε δικαίωμα καὶ νὰ δικαιωθοῦν οἱ Μεγαλογένη. Ὁ Ἰωάννης Κασιμάτης, στὴ διαθήκη του ποὺ συντάχθηκε στὶς 21 Δεκεμβρίου 1754, ἀναφέρει τὰ κτητορικά του δικαιώματα στηριζόμενος στὴ διαθήκη τοῦ θείου του Στέφανου, περιγράφει τὶς δικαστικὲς διενέξεις μὲ τὰ ξαδέλφια του τοὺς Μεγαλογένηδες καὶ ὀρίζει τὴ δημιουργία γυναικείας μονῆς στὸν ναὸ τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων,⁹⁷ τὸ ζήτημα ὅμως τῆς κυριότητος τοῦ ναοῦ εἶχε λήξει ἤδη ἀπὸ τὸ 1751 καὶ ἡ διευθέτηση καταγράφηκε στὶς πράξεις τοῦ νοταρίου Ἀντωνίου Βάλμη στὶς 12 Μαρτίου 1751.⁹⁸ Πράγματι στὴν ἀπογραφή τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ 1754 ὁ ναὸς καταγράφεται ὡς κτητορικὸς τῆς κληρονομίας τοῦ ποτὲ Στέλιου Μεγαλογένη⁹⁹ καὶ ἕναν χρόνο μετὰ, στὸν κατάλογο τοῦ 1755 ὡς κτητορικὸς τοῦ *tenente collonello* Michiel Molari,¹⁰⁰ στὸν ὁποῖο εἶχε περιέλθει μὲ τὸν γάμο του μὲ τὴν Ἀνδριάνα Μεγαλογένη, ὁ τάφος τῆς ὁποίας φαίνεται ἀκόμη σήμερα μπροστὰ ἀπὸ τὴ βόρεια θύρα τοῦ ναοῦ.

Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας, χάρη στὰ ἔγγραφα ποὺ ἤλθαν στὸ φῶς ἀπὸ τὸ νοταρικὸ ἀρχεῖο τῶν Ἀρχείων Νομοῦ Κέρκυρας, διευκρινίστηκαν οἱ συγγένειες μεταξὺ τῶν ρεθυμνωτῶν ζωγράφων Μόσκων. Φωτίστηκε ἡ ζωὴ καὶ ἡ δραστηριότητα τοῦ Ἰωάννη. Ἀποκαταστάθηκαν τὰ λάθη σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ δραστηριότητα τοῦ Ἡλία καὶ τοῦ Λέου. Ἀπομένει στοὺς εἰδικοὺς νὰ διερευνήσουν τὶς τεχντροπικὲς συγγένειες ἀνάμεσα στὰ ἔργα τῶν παλαιότερων καὶ νεότερων μελῶν τῆς οἰκογένειας, καθὼς καὶ τὶς ἐπιδόσεις τοῦ Ἰωάννη στὴν τοιχογραφία μὲ βᾶση τὸ παράδειγμα τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου στὴν Πάρο, καὶ τὴν πιθανὴ ἀνάλογη δραστηριότητά του στοὺς ναοὺς καὶ στὶς μονὲς τῆς Χίου.

Ἐπιπλέον, χάρη στὸ ὕλικὸ ποὺ παρουσιάστηκε, διευκρινίστηκε ἡ σχέση τῆς οἰκογένειας Ἀμοραίου μὲ τὸν ναὸ τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων στὸν Χάνδακα.

Ἀπομένουν ὅμως πρὸς διερεύνηση καὶ συζήτηση καὶ ἄλλα θέματα τὰ ὁποῖα τέθηκαν ἀπὸ τὶς πηγές.

Εἶναι πιθανὸν ὁ ζωγράφος Γεώργιος Μόσκος, ποὺ ἀπαντᾷ στοὺς καταλόγους χωρὶς χρονολογικὲς ἐνδείξεις καὶ δήλωση τόπου καταγωγῆς,¹⁰¹ νὰ ταυ-

97. Ὁ.π., φάκ. K.161, βιβλίον 191, φ. 30v.

98. A.N.K., *Ἐγγραφα Ἐκκλησιῶν*, φάκ. 211, φιλιτζέτα 1, ἔγγραφο χ.ἀ. τῆς 27.12.1811 μὲ τὸ ὁποῖο ἀναγνωρίστηκαν τὰ κτητορικὰ δικαιώματα τοῦ Georgio Molari τοῦ Michiel στὸν ναὸ.

99. Δ. Καπάδοχος, *Ναοὶ καὶ Μοναστήρια Κερκύρας - Παξῶν & Ὁθωνῶν στὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰῶνα (Σύμφωνα μὲ ἀνέκδοτα ἔγγραφα τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου Κέρκυρας)*, Ἀθήνα 1994, σ. 362.

100. A.N.K., *Ἀρχεῖο Θεοσεβείας II*, φάκελος 5.

101. Ὑπογράφει εἰκόνα τοῦ ναοῦ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου στὰ Κηπούρια

τίζεται με τὸν Γεώργιο Μόσκο τὸν πατέρα τοῦ Ἰωάννη καὶ ἀδελφὸ τοῦ Ἠλία. Ἐπίσης ὁ ζωγράφος Ἐμμανουὴλ Μόσκος με πιθανὴ δραστηριότητα περὶ τὸ 1652 ἢ 1654 με βάση ἐπιζωγραφισμένη εἰκόνα τῶν ἁγίων Φανέντων στὴν ὁμώνυμη μονὴ τῆς Κεφαλονιάς,¹⁰² θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ταυτιστεῖ με τὸν Μανόλη Μόσκο, ἀδελφὸ τοῦ Ἰωάννη. Ἐπίσης ὁ ζωγράφος Δημήτριος Μόσχ(κ)ος Μόσκος, με ἀβέβαιη καταγωγὴ καὶ δραστηριότητα περὶ τὸ 1721-1727,¹⁰³ θὰ μπορούσε νὰ ταυτιστεῖ με τὸν ὁμώνυμο γιὸ τοῦ Ἰωάννη. Οἱ χρόνοι δράσης ἀλλὰ καὶ ἡ τάση πρὸς τὴ ζωγραφικὴ ποὺ ἐπιδεικνύει ἡ οἰκογένεια Μόσκου, ποὺ παρουσιάσαμε, δικαιολογεῖ τὴ διατύπωση τῶν ὑποθέσεων, χρειάζονται ὅμως ἐπιπλέον στοιχεῖα γιὰ νὰ ὑποστηριχθεῖ κάτι τέτοιο. Τὸ νοταρικὸ ὕλικὸ τῆς Κέρκυρας, τὸ ὁποῖο πρόσφερε ἔως τώρα πλῆθος πληροφοριῶν γιὰ τὴ δραστηριότητα πολλῶν ζωγράφων παραμένει οὐσιαστικὰ ἀνεξερεύνητο. Ὁ ὄγκος τοῦ ὕλικου, ὅπως ἔχουμε σημειώσει καὶ ἄλλου, εἶναι τέτοιος ποὺ ξεπερνᾷ τὴ δυνατότητες καθενὸς μεμονωμένου ἐρευνητῆ. Μόνον ἡ συστηματικὴ διερεύνηση ἀπὸ ὁμάδα ἐρευνητῶν θὰ μπορούσε νὰ ἀποκαλύψει τὴς κρυμμένες πληροφορίες.

Κεφαλονιάς, Χατζηδάκης – Δρακοπούλου, *Ἑλληνες ζωγράφοι*, τ. 2, σ. 198. Οἱ πληροφορίες ἀπὸ Κ. Κονόμος, *Ἡ χριστιανικὴ τέχνη στὴν Κεφαλονιά*, Ἀθήνα 1966, σ. 20 καὶ Γ. Μοσχόπουλος, *Ἱστορία τῆς Κεφαλονιάς*, τ. Α', Ἀθήνα 1990, σ. 231. Πιομπίνος, *Ἑλληνες ἀγιογράφοι*, σ. 259.

102. Ἡ. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακὰ Σύμμεικτα*, τ. Α', Ἀθήνα 1904, σ. 493 καὶ τ. Β', Ἀθήνα 1960, σ. 375· Χατζηδάκης – Δρακοπούλου, *Ἑλληνες ζωγράφοι*, τ. 2, σ. 213· Πιομπίνος, *Ἑλληνες ἀγιογράφοι*, σ. 260.

103. Πιομπίνος, *Ἑλληνες ἀγιογράφοι*, σ. 260.

ΕΓΓΡΑΦΑ

1

Πράξη χειραφέτησης του Ίωάννη Μόσκου

1665, 14 Φεβρουαρίου
Κορυφοί

A.N.K., Συμβολαιογραφικά, φάκ. Ο.1, βιβλίο 2, φφ. 4r-5r (Ανέκδοτο).

|φ. 4r + *Εν τω ονοματι του Χριστου αμήν 1665 ημερα 14 τεσερις του φλεβαριου/ μινος ης τω μαρτζεριο του παροντος s.r Γεοργιου Μοσκου/απο το Ρεθιμο επιδι και ο παρον και ανοθεν s.r Γεοργιος/ Μοσκος με τιν εχμαλοσιαν οπου ελαβε με το να επιρα/νε ι τουρκι τιν αυτιν του πατριδα εκαπεταρισε με τιν/ φαμλιαν του στιν χορα τις Ζακιθος απο τιν οπνα χορα/ις κερων απερασμενον ερχοντας ιστουτιν τιν χορα τον κοριφον/ εδοσε του παροντος s.r Ιωανη του ιου του τζεκινια χρισα ηκο/σι εντα ητι νο. 27 και σκουδα τρναντα πεντε νο 35 να τα/ ινβεστυρι ιστιν Βενετια ισε διαφορο του σπιτιου και φαμι/λγας τους και ο αυτος s.r Ιωανης οχη μονο εκαταλησε τα/ αυτα σολδια μα ακομι ο ανοθεν πατιρ του ιχε στυλη/ και καμποσο ληνοκοκι εις χηρας του s.r Ανδρεα Χαλικιο/πουλου και το ρετρατο το επιρε ο αυτος ιος του και πεβοντας/ παρτε του ανοθεν s.r Γεοργι πατρος του το ρεστο εκαμε |φ. 4v ος καλητερα του φανηκε και τελος παντον ιπαντρευτι χορις/ τιν βουλη του αυτου πατηρ του και εσταματισε ιστιν Βενετια/ καμποσους χρονους και εκαμε και πεδια και τες απε/ρασμενες ημερες εκαπιταρισε στιν παρουσα χορα τον/ Κοριφον με τιν γινεκα τον και με διο πεδια τους πολλα επτο/χος και μαληστα δεν ηχε να πληροσι το ναυλο του καρα/βιου οπου τους ηφερε εδοθεν και αλα χρεγια δια τον οπιον/ ναυλον του εκρατισαν τα σκουτια και στρομα του ιστο καρα/βι δια ταυτος με τιν ευσπλαχιαν τιν πατρικιν εκαμε/ ο ανοθεν s.r Γιοργος με το μερον τον διον του γαμπρον κε/ ερεκουπεραρισε τα ανοθεν σκουτια και αλοντζαρισε/ και τον αυτον ιον του τον s. Ιωανη γινεκα και πεδια αυτον/ τιν σιμερον δε δια να του δοσι στρατα και τροπον να ενπορεσι να δουλεψυ και να γοβερναρεται με <τ>ιν φαμηλια/ του σιμα στα ανοθεν σολδια οπου εκαταλησε τον/ μετραη ακομι ενοσιον εμον νοταριου και μαρτιρον/ τον κατοθεν ετερα κορζατα νο 50 ητι πενιντα με τα/ οπνα διδοντας του και τιν ενκιν του κε σινπαθοντας τον/ στα απερασμενα σφαλματα τον εμαντζηπαρι και/ τον ευγανι απο τιν πατρικιν ιποταγιν κανοντας τονε/ ελευθερον με τα οπνα κραζετε ο αυτος s. Ιωανης πλερο/μενος και ευχαριστιμενος δια μερτικο πατρικο και μιτρι/*

κο και αδελφομυρι, εχοντας ρισβαρδο στα ετερα του α/δελφια και ποχηγαν του πατρος του και ποτε το κερο/ δε μπρετεντερι αλο κανενα πραμα απο τον ανοθεν του/ πατερα ουτε απο τα ετερα του πεδία μα απο τιν σιμερον/ και ομπρος οτι εχη και ακουησταρι καθε ενας να ινε/ εδικον του και ουτος επιυσαν και ευχαριστυθισαν και ιπω/γραφουν κατοθεν ενοπιον μαρτιρον μρ Παναγιωτις Βασκος/ κατικος στους Κορφους και s. Δηναρδος Μποζηκικς του ποτε καπο/ Γιανι και μρ Γιακουμετος Πιαζεντζας απο το Ρεθιμωσ |φ. 5r |φ. 4r κατικος στους Κορφους.

Λονναρδος Μποζικικς μαρτηρας παρον και ειπωγραφα.

Εγο Γιακουμος Πιαζεντζας μαρτυρας παρο κε υπογραφα.

Παναγιωτις Βασκος μαρτηρας παρον κε υπογραφα.

εγω γεοργις μοςκος βεβεωνο τα ανοθε.

εγω Ιω. μσοχος ομολογο τα ανοθεν και ιπογραφα.

2

Παραχώρηση τοῦ ὑπὸ ἀνέγερση ναοῦ τῆς Κυρίας τῶν Ἄγγέλων
στὸν Γεώργιο Μόσκο

1673, 3 Ἰανουαρίου
Κορυφοὶ

A.N.K., Συμβολαιογραφικά, φάκ. Ο.2, βιβλίο 16, φ. 44(294)r-45(295)r (Ἀνέκδοτο).

|φ. 44r *Εν Χριστοῦ ονοματι αμήν. 1673 ιανουαρίου 3 εσοθεν ικίας οπερ κατικ/ η παρουσα κираτца Μπετινα θιγατιο του μισερ Τζορτζι Ζουγουρου/ κριτικιας και πρεσβυτερας του ποτε ευλαβεστατου παπα Μιχαηλ/ Αμορεου ιστιν κοντραδα του αγιου Διμιτριου, εν τι πολι Κοριφον/ Επιδι και ο ποτε εβλαβεστατος παπα Μιχαλις Αμορεος κριτικος/ ηθελε δια σοτιρια τις ψηχης αυτου να αναστισι εδο ις τους Κορ/φους τιν μονην τις Κιριας των Αγγελων απιτις επαισε ι χω/ρα του καστρου τις Κριτις στα χερια τον αγαριων οπου εδεκί/ ιχε απο τους γονεους του τιν τιν ιδια εκκλησια εις ελαβε/ ιστο ονομα του ο ανοθεν ποτε ιερεας παπα Μιχαηλ Αμορεος απο/ τιν τιμια κиратца Μαξιο θιγατιο και κληρονομα του ποτε/ s.r Νικολαου Σαρανταρι και ος κληρονομα ακομη του ποτε s.r/ Οδιγιτριανου Σαρανταρι αδελφού αυτής εναν τοπο βακουον/ με διο σπιτοτοπους καθος διαλαμβανι το ιστρουμεντο απα/νοθιο του πιγαδιου τις πρεκνίς το οπιο ιστρουμεντο το/ ιχε καμι ο ποτε παπας μετα τιν ανοθεν κиратца Μαξιο ιστα/ ατι του s.r Ιωανι Καπελον ιστους 1671 αυγουστου δεκα δια να/ χτισι τιν ανοθεν εκκλησια οπου ιχε παρι ο ανοθεν παπάς/ δεκρετο και θελιμα απο τον ιφιλοτατον και εξοχοτα/τον αφεντι Αντονιο Μπερναρδο προβεδορος γγενεραλις/ τις θαλασις με εξουσιαν καπεταν*

γγεγεραλιν, και δια/ τουτο αρχισε τιν ανοθεν φαμπρικα με το να καμι τα/ θεμελια και λιγακι πιργο τρογιρου εκι οπου ιστο παρόν/ φαινεται και ατεντεροντας ο αυτος ποτε ιερεας τιν αυτιν/ φαμπρικα του ιρθε εννιδιος θανατος διχος να καμι/ καμιας λογισ ορδινια τεσταμενταρι τοσον οπου απομε/νοντας χιρα ι παρουνσα και ανοθεν κιατζα Μπετινα πρεσβιτερα αυτου με δύο πεδιά μικρά θιλικα και ενα αρσεν/ κο ονομαζομενο Νικολακις Αμορεος το οπιο ινε ις νομον/ ιλικιας γενισασα αυτα μετα του ανοθεν ποτε ιερεος. ι ανοθεν/ παρουνσα κιατζα Μπετινα πρεσβιτερα ηβλεποντας/ τες δυναμες τις και τιν φαμιλια τις προς δεν ιμπορη να/ ατεντερι ις τιν τελιοσι του αυτου εργου οπου αρχισε ος ανοθεν/ ο ποτε πρεσβυτερος αυτής, ιθελισε με το μεσον του παροντος/ εκλαμπροτατου s.r Τζουανε Κουερινι τενέντες κολονελος |φ. 44ν τον φεουδον κριτικον κουμεσιος γγεγεραλ τις παρουνσις κιατ/ τζα παπαδιάς, ι οπια εγριεψε ος χιρα ελευθερι και ιστιν εξου/σιαν αυτής και ος δεφενσορα φισικι τον ανοθεν πεδιον τις/τον αλικον, και ακομι εις το παρόν και ο ανοθεν ιος αυτίς/ ονοματι Νικολακις Αμορεος οσαν ιος νομιμος και κληρο/νομος του ανοθεν ποτε πατρος αυτου ιθελισανε να βρουνε μοδο/ να ρεκουπεραρον τιν εξοδον οπου ιχε καμι στιν ανοθεν/ φαμπρικα ο ανοθεν ποτε πρεσβυτερος αυτής εβρικαν τον signor/ Γεοργιον Μοσκο κριτικον να θελισι να τους δοσι τιν ανοθεν/ εξοδον και να σουμπιντραρι ιστιν ανοθεν κοντζεσιον τις εκλι/σιας και να λογιζετε νικοκιρις και εξουσιαστις οσαν τον άνοθεν ποτε παπα και πρεσβυτερον αυτις με τα ομπλιγα πατι και/ κοντιτιζιονες του ανοθεν ινστρουμεντου οπου ιχε καμι ο ανοθεν/ ποτε παπας μετα τις τιμιας κιατζα Μαξιος Σαρανταρο/πουλας ιστα ατι του ανοθεν signor Ιωανι Καπελον νοταριον που/μπλικον δια να βαλι ο αυτός Μοσκος τον ιον του τον ιερο/διακονα τελιοθεντα ιερομοναχο εφιμεριον ιστιν αυτην/ μονην τελιονονταστινε, και ις τουτο περιπλεος ι ανοθεν/ κιατζα Μαξω Σαρανταροπου- λα λαουδαρι και απρο/μπαρι το παρόν ινστρουμεντο και το προτο οπου εκαμε/με τον ανοθεν ποτε παπα να γρικουντε στο ονομα του ανοθεν/ s.r Γεωργιον Μοσκο και τα δύο, ακομι και ι ανοθεν παρουνσα/κιατζα Μπετινα πρεσβυτέρα του ποτε Μιχαηλ Αμορεου/ μετα του παροντος Νικολακι ιου αυτής, και με το ασενσο/ του παροντος και ανοθεν s.r Κουερινι κουμεσιος αυτής, ι παρου/σα και ανοθεν πρεσβυ- τερα ος χίρα ελευθερι ος ανοθεν και ο παρων/ ιος αυτις ος νομιμος κληρονομος ος ις τιν εξουσιαν αυτων/θελον και απομενονν πιεντζι ις δεσμον τον παντιον αυ/τον αγαθον παροντον και μελοντον, και αυτι σομα/τικος ις καθε δανα και ιντερεσα που ιθελαν ις κανεσαν/ κερο αγρικισι ο ανοθεν s.r Γεοργιος Μοσκος η πουρι ο ανοθεν/ ιεροδιακονος ητε ι κληρονομι διαδοχι αυτόν επιδι και ις το παρόν/ εμετρισε ο ανοθεν s.r Γεοργιος Μοσκος τις παρουνσις και ανοθεν/ κιατζα Μπετινας πρεσβυ- τερα και του παροντος και ανοθεν/ Νικολακι ιου αυτής ενοπιον εμου νοταριον και μαρτυρων τον/ κατοθεν μετριτα ρεαλια σοστα του πεζον ασιμενια no 110 |φ. 45r ητι εκατον δεκα καταπος εν μεσο αυτόν εσινιβαθισαν/ με το ασενσο του ανοθεν κουμεσιον αυτον τα οπια ρεαλια/ εκατον δεκα να γρικουντε και εροουντε δια τιν ανοθεν ολιγι/ φαμπρικα οπου ηβρισκετε καμομενι απο τον ανοθεν ποτε/ παπα και

του δινουν και αφιερονουν και τιν αγιαν ικονα τις/ κირιας τον ανγγελον που τιν ιφεραν απο τιν Κριτι ις παν/τοτινον εοσιον σιντα με το ασιμι που εχι ι αυτι ικονα/ ος βρισκετε δια να ονομαστι ι αυτι εκκλησια οπου μελη/ να κτιστι στο ονομα τις Κιριας των Ανγγελων και να ινε/ και ις μνιμοσιων του αυτου ποτε παπα οσαν και τους γονε/ους τις τιμιας κιατζας Μαξιος, ακομη του δινουν και/ οτι προ-σταμεντο βρισκετε ιστον ανοθεν τοπον και να ιν/πορι να σκοδερι και τα μαρμαρα απο τον μισερ Πιερο τα/λιαπιερα και τον ασβεστι οπου εχι καταραδον ο ανοθεν/ ποτε ιερεας καθος ιστο παρον ι παροντες και ανοθεν κυρ Νικο/λακις Αμορεος ιος και κληρονομος του ανοθεν ποτε ιερεος απρο/μπαρονν και σταιρεονουν τα ανοθεν και ουτος εσυνενφονι/σαν και ευχαριστιθισαν τα ανοθεν μερι και στερεονουν/ και απρομπαρονν απαρασαλευτα ος ανοθεν και ηπογρα/φουν κατοθεν και ο ανοθεν Νι-κολακις Αμορεος ιος του αυτου ιερεος/ ενοπιον μαρτυρων, ι οπια κουμεσιον οπου ι αυτι προεβιτερα και ιος/ εκαμαν του ανοθεν signor Κουερινι φενετε ιστα ατι του signor Γιακου/μετου Μαρατου νοταριου στις 9 του απερασμενου μινος/ δικεβριου ος ενεκινι. ενοπιον μαρτυρων του signor Φραντζεσ/κου Καλεργι του ποτε ενλαβε-στατου παπα κια Νικολαου και s.r Τζορ/τζι Πατζου δοτορον του signor Μαρκου και signor Τζουανε Δαφερερα του s.r/Μαρκου οπι ιπογραφουν.

io Fran.co Calergi testimonio pregato alle prescritte.

Io Giorgio Pazzo Dr affermo quanto di sopra.

Io Zuanne Dafferera testimonio pregato quanto d sopra.

Εγο Νικόλαος Αμορεος ελαβά οσανοθε κε βεβεονο ο ανοθεν.

Io Zuanne Querini affermo come comeso deli soprascritti madre e figlio.

3

Ὁ ἱερομόναχος Συμεὼν-Σεραφεῖμ Μόσκος καθιστᾶ συγκύριο
στὴν περιουσίᾳ του καὶ κληρονόμο μετὰ τὸν θάνατό του
τὸν ἀδελφὸ του Ἰωάννη

1700, 13 Μαΐου

Κορυφοὶ

A.N.K., Συμβολαιογραφικά, φάκ. K.531, βιβλίο 109, φφ. 45r-48r (Ἀνέκδοτο).

|φ. 45r +*Ἐν Χριστου ωνοματι αμην. 1700 ημερα 13 του μαγιου μινος/ εσοθεν οσπιτιου του ποτε s.r Γεοργιου Μοσκου πλησιον/ μονις τις ηπεραγιας Θεοτοκου τις Κιριας τον ανγγελον/ κιμενι ιστην παρουσα χορα Κοριφον εκλε-χθις/ εγο ο ηποκατο γεγραμενος νοταριος απο τον πα/ροντα οσιοτατον ιερομο-ναχον κια Συμεον η κε/ Σεραφιμ Μοσκος δια να πιησο το παρον ενοπιον/ τον*

κατοθεν αξιόπιστον μαρτιρον και ουτο ουτος/ ηπε οτι εσονται και να εληπε πολους χρονους ο αδελφος του ο πρωτος ο παρον s.r Ιωάννης Μοσκος και να ητονε |φ. 45ν ιστα μερη τις Τουρκιας κατικός ιστην Χιο και να απεδί/μισαν τα ετερα του αδελφια ο ποτε s.r Μανολις Μο/σκος και ο ποτε ιεροδιδασκαλος κηρης Στεφανος/ Μόσκος και να απομινε ξενος και μοναχος/ απο τα αδελφια του ανθρωπος αστεινς και δεσποσεντες/ εβρεσκουμενος ις μεγαλην αποριαν ιστο να μην εχη/ ανθρωπον απο το γενος του ις κυβερνισιν του πραματου του/ και τον ηδιου του εαυτου τους. ομος με το να παρουνε ου/ αφεντες η Βενετι την Χιο και ο ανοθεν s.r Ιωαννης αδελφος του/ ασικοθι κε εφινγε απο την Χιο με την αρμαδα/ και μαθενοντας απο διαφορους ανθρωπους ο ανοθεν/ ιερομοναχος πος να ηβρισκο- τουνε ο ανοθεν s.r Ιωαννης ιστιν Τινο/ και αποκι εφινγε ιστο νισι τις Παρος να ιστορισι εκλησιες,/ ετζη ο ανοθεν ιερομοναχος ερισολβερισε κε του εγραφε/ περ βια του Αναπλιου κε με την συνδρομιν του s.r/ Παβλου Σιμιτεκολου τζηροτου δια να ημπορεσι να/ λαβη τες γραφες του και τον εγραφε να ελθι εδο ιστος Κορφους/ σιφαμελος και πος τα αδελφια τους η ανοθεν ποτε s.r Μανολις και ποτε ιεροδιδασκαλος και ποτε s.r Λεος και η τρις/ ετελιοθικανε απο ετουτην την μπροσκερον ζοην/ και εμινε μοναχος ο ανοθεν ιερομοναχος και ησην/ ανθρωπος αστεινς και δεσποσεντες κρατιμενος α/πο πολους χρονους απο γιοτζα και δεν εχι κανεναν/ να του ασιστερι στην κυβερνισι τον πραματον του και/ ιστον λογον του ιστος χριες του και να ελθι να του ασιστερι εος τε/λους ζοις του αυτου ιερομο- ναχου και να ασιστερι και ιστο/πραγμα του και μετα τον θανατον του να απο- μιν/ κληρονομος ις παντα ολλα οσα εχι και τον εβρισκοντε/ και τον ακαρτερου- νε παντιο τροπο τοσο ο αυτος s.r Ιωαννης όσον και τα πεδια του και τα πεδια τον μπεδιον του/ και οσο να κρατι το γενος Μόσκο απο το γενος του νομιμο./ και ουτος ησικουσε και ηλθε σιφαμελος και αφισ/ τες δουλιες και εκλησιες οπου τον επαρακαλουσανε |φ. 46γ να σταθι να τες αγιογραφισι μονον τον μεγαν Αν/ τονιον το μοναστιρι εσταθι κε ετελιοσε διατι το ηχε/ αρχηρισμενο και δεν μπο- ριε να το αφισι ατε/λιοτο. ηλθε δε εδο ιστος Κορφους ιστην παρουσα χορα/ ιστος 1698 δικεμβριού 5 στο παλεο και ηλθε σην γινεξί/ κε τεκνις και τοτες του εκαμε κομεσιον γγενεραλ/ ο αυτος ιερομοναχος κυρ Σιμεον ος αδελφος τις αδελφοτιτος/ ις πασαν εξουσιαν καθος φενετε ιστα ατι του s.r Ιωαννου/ Κουβα- ρά νοταριον ος ενεκινι και τα εξις και ουτος εος τιν/ σιμερον ασιστερισε και ασιστερι ις κυβερνησι του αυτου/ ιερομοναχου και τον πραγματον του καλα και πιστα/ ακομι και ησε κινω οπου τον ομπληγαρισε δια/ την Στελουλα. και ουτος ομπληγαρετε εος τελους ζοις τοσο/ του ανοθεν ιερομοναχου οσον και τις ανοθεν Στελουλας να ασι/στερι τοσο ο αυτος s.r Ιωαννης οσον και τα πεδια του/ δια τουτο την σιμερον ο ανοθεν ιερομοναχο κυρ Σιμεον/ ο κε Σεραφη Μοσκος δια ανταμιψη του αυτου α/δελφου του s.r Ιωαννου ος καλος και γνισιος αδελφος ηθελεισε/ αυτοθελητος και αυτοπροερετος χορις καμιανις/ λογις αλις ετιας οπου να ηνε και ος κληρονομος/ υστερος του ανοθεν ποτε πατρος τους και το ανοθεν

ποτε αδελφιον του/ s.r Μανολι και ιεροδιδασκαλου ηθελησε ος ανοθεν και/του ηλιονι και κοπι το ητι του ηχε καμι ο ανοθεν ποτε/ πατιρ τους s.r Γεωργης Μοσκος ιστα ατι του ποτε s.r Αλεξαντρον Ουνγγαρον νοταριου ιστους 1665 φεβρουαριου 14 να ηνε κομενο και ηλιομενο ησε ολες του τες παρτες περη/ληψες και κοντιτζιονες και να ηνε ος χαρτι αγραφο/ οσα να μιν ιχε γενι ποτε και να μην εχι απο λογον του/ καμιαν ενεργιαν η βηγορ και ος ανοθεν ηπε να ηνε/ ο ανοθεν του αδελφος s.r Ιωαννης ο Μοσκος ος κε του λογον του/ νικοκιρις και κληρονομος καθοληκος τοσο ις πα/τρηκα πραματα οσον και ιστα αδελφηκα πραματα/ τον ανοθεν ποτε s.r Μανολη και διδασκαλου αδελφον τους/ τοσο σε σταμπιλε αμπελια χοραφια ελες σπητια/ μαγαζη απο πιλες οσαν και ιστην ανοθεν μονη |φ. 46ν και ιστο παρον οσπιτιον απαλατιον οπου κατηκουνε/ και να ηνε νηκο<κυ>ρις ιστην ανοθεν μονι να βανι και ε/βγανι επιμεριον οπιον ηθελε εος να γενι απο τα/ πεδια του ιερεας. βανονταστονε ακομι και ησε οτι/ αλο εκινο οπου εβρισκετε και ακαρτερι παντιο/ τροπο τον ανοθεν ιερομοναχον ος ανοθεν τοσο πατρικα/ οσον και αδελφικα να ενοατε και να ηνε ιστα ημισα τον μπαντιον τους αγαθον μομπιλε σταμπιλε/ κινιτα και ακινιτα ασιμι χρισαφι και οτι αλω/ οπου να ηνε και τους εβρισκετε και τους ακαρτερη/ παντιο τροπο να ηνε και να ενοατε βεβεος και/ καθοληκος κληρονομος ος κε τον ανοθεν ιερομοναχον/ πινη αντα το ητι θελη και βουλετε και δισπονερι/ και ιστον θανατον του τοσο ιστα πεδια του οσον και/ ιστην γηνεκαν του περο ιστα φρουτα μονο και ις μο/μπιλε και ουχι σταμπιλε δια να μενουνε τα σταμπιλε παντοτε και αη ιστους κληρονομους του/ γενους τους και παλη μετα τον θανατον του αυτου/ ιερομοναχου κυρ Σιμεον να ηνε ιστα επιληπα του/ αγαθα καθοληκος του κληρονομος ο ανοθεν s.r Ιωαννης α/δελφος του και τα πεδια του και πασα του η κληρο/νομια εος να εβρισκετε απο τι σπορα του Μοσκου/ νομιμος. εξεκαθαρισε και ηπε ο ανοθεν κυρ Σιμεον/ ιερομοναχος οτι ανισος και ηθελε αποτιχι απο/ τις παρουςις ζοις ο ανοθεν s.r Ιωαννης πριν παρα τον ανοθεν/ κυρ Σιμεον ιερομοναχον και τα πεδια του αυτου s.r Ιωαννου/ δεν ιθελαν ασιστερι ις πασα χρια και ις κιβερνισι/ του αυτου ιερομοναχον και του πραγματου τους η κε/ ηθελαν γιρεψη αλες ακαταστασιες η διχομαριες/ τοτες να εχουν την δυναμιν τους τα οσα εκαμαν/ δια τον ανοθεν ιερομοναχον ο ανοθεν ποτε s.r Μανολις/ αδελφος τους ιστο πρεβιαριον του και ο ανοθεν ποτε διδα |φ. 47Γ σκαλος Στεφανος ιστην διαθικιν του γηναμενη/ ιστας εμου πραξις ενετι 1695 αυγουστου εντεκα/ ος ενεκινι ακομι ο αυτος ιερομοναχος ομπλη/γαρη τον ανοθεν s.r Ιωαννη αδελφον του να κιβερνα/ τελη τοσο αυτος οσον και τα πεδια του τες εορτα/δες τις ανοθεν εκλησιας παντοτες και αη και οτη/ αλα ηνε χριαζομενα ις αυτην. και ησε δοσιματα/ σολδιατικα και ις πασα αλη κιβερνισι εδικι τους/ και ησε ολες τους τες ηντραδες. να τα σκουδαρι ο ανοθεν/ s.r Ιωαννης και να τα μαγατζαρη ησε κιβερνισην τους/ και του πραγματου τους. και οσα εσκοδαρησε/ ο αυτος s.r Ιωαννης αφου ηλθε ις τουτην την χορα και του/ εκαμε κομεσιον γγενεραλ ο αυτος ιερομοναχος/ και θελη σκοδαρι

εος τελους να μην εχι να δοσι ποτε/ καμιας λογis κοντο ουτε λογαριασμον τοσον/ του αυτου ιερομοναχου ουτε αλουνου κανενου οπου/ να ηνε μονο να τα κρατι μαγατζαρι και ξοδιαζι/ ησε κυβερνισην τους και τον πραγματων τους/ και ησε ζοοθροφην τους. και οτι πραγμα ηθελε/ αγορασι η αγορασε με σολδια που εσκοδαρισε/ και θελη σκοδαρι απο τες εντραδες τους και θελη/ καμι ακιστα να ερουντε τις αδελφουσινς τους και/ τον αφτον κληρονομον. και το παρον να ηνε και/ να εχι το ισχιρον βεβειον και απαρασαλεντον/ μεθορκου τον αυτον διο μερον ιστην ηκονα/ τις ανοθεν ηπεραγιας Θεοτοκου οτι να μην εβγι ουτε το ενα/ μερος ουτε το αλο απο οσα ηποσχεθικε ενας τον αλον/ ος ανοθεν στεκοντας και κατικοντας ο ανοθεν s.r Ιωαννης/ εος τελους ζοις του ανταμα με τι φαμιλιαν του ις τουτην/ την παρουνσα χορα Κοριφον ιστο παρον οσπιτιον/ απαλατιον και κτιριον του πατρος αυτον ποτε s.r/ Γεοργιου Μοσκου ις κυβερνισι του ανοθεν ιερομοναχου ομοιος και ο ανοθεν ιερομοναχος εμπροσταν ιστον/ Ιησου Χριστον και θεον ημον οπου αυτον βανη κριτιν και/ δικαστιν και την παρθενον Θεοτοκου Μαριαν τιν |φ. 47ν μιτερα του μαρτιρα και ενγγητρια οτι ιστον θανα/τον του η προτιτερα απο τον θανατον του ηθελε καμη/ διαθικι να μην ιστερισι τοσο τον ανοθεν του αδελ/φον s.r Ιωαννη ανιθελε ζη οσον και τα πεδια του απο/ κανενα πραμα τοσο απο μομπιλε οσον και/ απο σταμπιλε οπου την σιμερον εχι και του ηβρισ/κετε και απο ητι τον ακαρτερη παντιοτροπο ουτε/ να τα ομπληγαρη ις κανεναν τροπον οπου να ηνε/ μονο να ινε του αυτου s.r Ιωαννη και του γενους του παντοτε/ και αη ελευθερα μετα τουτο οτι ιστον θανατον του/ αυτου ιερομοναχου να εχι εξουσια να αφισι δια/ την ψηχιν του ησε σολδια δια μιαν φορα τοσο οσο/ ηθελε τονε φοτισι ο θεος εξεκαθαριζοντας ακομι/ ο ανοθεν ιερομοναχος οτι ανισος και ο ανοθεν s.r Ιωαννης/ ηθελε μισεψη με τι φαμιλια του απο την παρουνσα/ χορα η ηθελε παγη να κατικισι ησε αλο οσπι/τιον και απαντοναρι τον ανοθεν ιερομοναχον/ τοτε να εχι την ενεργιαν του τον κονδικελο οπου/ ηχε καμι ο ανοθεν ποτε s.r Μανολις οσο να εχι τιν ενεργ/γιαν τις και η διαθικι του ανοθεν ποτε διδασκαλου Μοσκου/ αδελφιον τους εος τελους ζοις του αυτου ιερομοναχου/ και αποτιχοντας του αυτου ιερομοναχου να μενουν/ ιστην ελευθεραν εξουσιαν τοσον του ανοθεν sr Ιωαννη οσον/ και τον κληρονομον διαδοχον του τα οσα δια/λανβανι η ανοθεν διαθικι και κονδικελο ιστο/ μερος του αυτου ιερομοναχου κυρ Σιμεον και ουτος/ εσυννεφονισαν επιησαν και ευχαριστηθισαν/ τα ανοθεν μερι ος ανοθεν ηπαν και τους εγραφτισαν/ ενοπιον μαρτιρον του εβλαβεστατου ιερεος Ιωαννου/ Μουλιανου του ποτε εβλαβεστατου ιερεος Στιλιανου και/ s.r Τζορτζη Σανκβινατζου του s.r Διμιτριου κα |φ. 48r τικος ιστο καστρο το νεο και ηπογραφουν κατοθεν ο ανοθεν ιερο/μοναχος και ανοθεν s.r Ιωαννης και ανοθεν μαρτιρες.

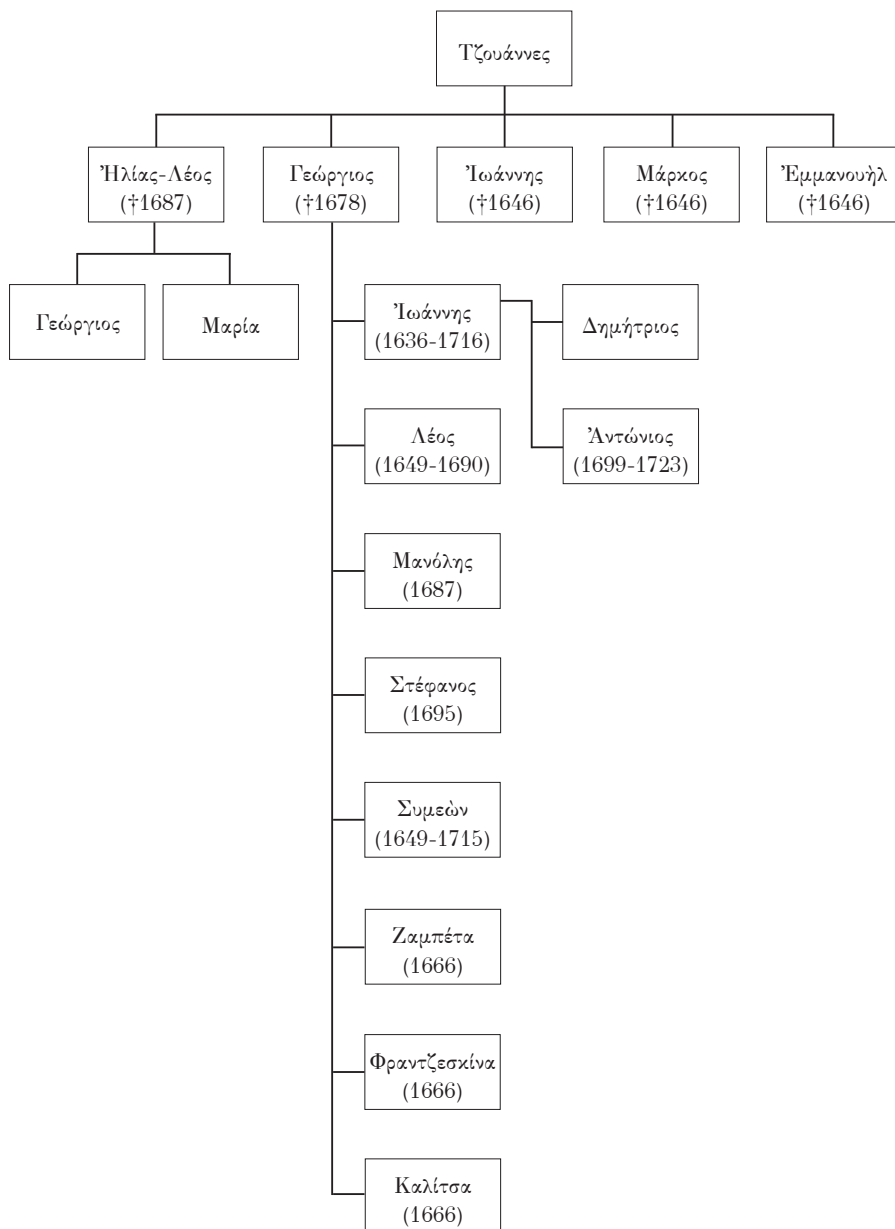
Συμεών Ιερομόναχος ό και Σεραφίμ Μόσκος βεβαιώνω τὰ ἄνωθεν.

Ιωάννης Μόσκος βεβεώνο τὰ ἄνωθεν.

Ἰωάννης ἱερεὺς ό Μουλιανος μάρτυρας παρὼν καὶ ὑπέγραφα.

Γεόργιος Σανγβουνάτζος μάρτυρας παρὼν καὶ υπογραφα.

Γενεαλογικό δένδρο τῆς οἰκογένειας Μόσκου

RIASSUNTO

SPYROS KARYDIS: *I pittori cretesi Moskos. Nuove informazioni sulla vita e la loro attività artistica.*

Obiettivo principale di questo studio è la ricerca delle relazioni familiari dei pittori cretesi Moskos (Elias, Leo e Giovanni) e l'arricchimento dei loro schedari biografici. Documenti di recente trovati nell'Archivio di Stato di Corfù riguardanti la famiglia Moskos, che si era stabilita a Corfù dopo la presa di Rettimo da parte dei Turchi, rivelano i legami familiari dei tre pittori e aggiungono nuove informazioni interessanti sulla loro vita e sulla loro attività artistica. Inoltre, gli stessi documenti forniscono materiale ricco per gli altri membri della famiglia Moskos e per l'organizzazione della loro vita nella nuova patria.